

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΠΕΤΡΟΥ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΠΟ ΤΟ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ

Ἐπιμέλεια
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

© 1976, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ Ε.Π.Ε.
Ἐμμ. Μπενάκη 130 - Κ. Σμολέουσα 34 (707)
Τηλ.: 607-747, 635-817

Ἀθήνα
1976

A large, stylized handwritten mark or signature, possibly the author's or editor's, located on the right side of the page. It consists of a vertical line with a hook at the top and a small dot at the bottom.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δ. Γρ. Κ[αμπούρογλου], «Ο Κοραΐς... ερωτευμένος», π. *Εβδομάς* 4, 1887, 4

Δ. Γρ. Καμπούρογλος, «Επιστολαί ανέκδοτοι περί του ιδιωτικού βίου του Κοραΐ», π. *Παρнасός* 14, 1891/2, 638-647, 649-662, 714-723· 15, 1892/3, 241-252

Θ. Βενετσάνος, «Ο Κοραΐς ως έμπορος», π. *Πανάθηναια* 23, 1911/2, 227-229, 270-273

Κ. Θ. Δημαρῆς, *Νεοελληνική Έπιστολογραφία* [Βασική Βιβλιοθήκη τ. 43], 'Αθ. 1953

Α. Κοραΐς, *Άλληλογραφία*, έκδοση ΟΜΕΔ [έπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρῆ, Α. Άγγέλου, Αικ. Κουμαριανού και Ε. Ν. Φραγκίσκου], τ. Α' 'Αθ. 1964, σ. 3-14

Α. Κοραΐς, *Άπαντα*, έκδοση Γ. Βαλέτα, τ. Β1, 'Αθ. 1965, σ. 1-30

Βίος Άδαμαντίου Κοραΐ συγγραφείς παρά του ίδιου..., Παρίσι 1833

D. C. Hesseling, «Korais et ses amis hollandais», στον τόμο: *Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*, 'Αθ. 1935, σ. 1 ἔξ.

Κ. Θ. Δημαρῆς, «Τὰ νεανικά χρόνια του Κοραΐ. 'Η "Άνθολογία" του», στο *Άφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Άμαντον*, 'Αθ. 1940, 1-56

Β. Σκουβαρῆς, *Ίωάννης Πρίγκος (1725;-1789). 'Η ἑλληνική παρουσία του Άμστερνταμ. 'Η σχολή και ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορῆς*, 'Αθ. 1964

J. G. Nanninga, «Bronnen tot de Geschiednis van den Levantischen Handel», τ. Δ1 και Δ2, Χάγη 1964

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ:

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΟΣ ΠΑΡΑΓΙΟΥ

Κατά κανόνα οί λαϊκοί άνθρωποι μένουν βουβοί για τήν ιστορία: και γιατί τὰ λαϊκά στρώματα τὰ χαρακτηρίζει, σέ παλιότερες ιδίως εποχές, ένα εκπληκτικά ύψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού — πράγμα πού δημιουργεί ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο για τή γραπτή έκφραση· και γιατί ἡ κάθε μορφῆς άσκηση και ἐκδήλωση στο γραπτό λόγο δέν άποτελεῖ στοιχείο κανονικῆς συμπεριφορᾶς τῶν λαϊκῶν ομάδων.

Έτσι, στο μέτρο πού ἡ γνώση μας τῆς ιστορίας στηρίζεται και στη γραπτή μαρτυρία τῶν ανθρώπων πού ἔζησαν στην κάθε εποχή πού θέλουμε νά μελετήσουμε, τὰ ἴδια τὰ πράγματα μᾶς ὑποχρεώνουν νά διαπιστώσουμε τή μόνιμη, μεγάλη άπουσία κειμένων πού νά προέρχονται από 'λαϊκούς' ανθρώπους, από 'λαϊκές' ομάδες, από εκείνους πού ὀρισμένοι ιστορικοί ἀποκάλεσαν, χωρίς νά κυριολεκτοῦν: 'φτωχές τάξεις'.

Οί γραπτές περιγραφικές πηγές, από τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι εἶναι γραπτές, εκφράζουν τή στάση, ἀπέναντι στα πράγματα, κατά κύριο λόγο αὐτῶν πού ξέρουν νά γράφουν κι ὕστερα (και ἰδίως) τῆ στάση εκείνων ἀνάμεσα στους ἐγγράμματους πού μέσα στην κατανομή τῶν κοινωνικῶν ρόλων, άσκοῦν τή λειτουργία τῆς γραφῆς. Άναφέρομαι, ἐδῶ, στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ἀλλά τὸ ἴδιο ἰσχύει και για τίς προγενέστερες και για ἀρκετὰ μεταγενέστερες περιόδους.

Έτσι, γενικά, δέν μπορούμε νά γνωρίσουμε τή ζωῆ, τῆ νοστοροπία, τῆ συμπεριφορᾶ και τίς ἀντιδράσεις τῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων παρά μόνο μέσα ἀπό ὅσα γράφουν οί ἄλλοι γι' αὐτούς, δηλαδή μέσα ἀπό πολλαπλές κοινωνικές διαθλάσεις, τίς ὁποῖες προκαλοῦν οί διαφορετικές νοστοροπίες και οί ἀντιθετικές κοινωνικές σχέσεις. Κι αὐτὰ ἀκόμα τὰ ἔργα πού μᾶς ἔχουν συνηθίσει νά θεωροῦμε 'λαϊκά', στον τομέα του γραπτοῦ λόγου εἶναι, ὅλες σχεδόν τίς φορές, ἔργα γραμμένα για τὸ λαὸ και ὄχι λαϊκά δημιουργήματα. Μερικές φορές, μᾶ-

Οί παραπομπές στα κείμενα πού δημοσιεύονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο, σημειώνονται: Πέτρον, για τὰ γράμματα του Στ. Πέτρου (σ. 1-56) και Κοραΐς 1774 για τὸ γράμμα του Κοραΐ ἀπό τὸ Άμστερνταμ (σ. 59-71).

λιστα —κι αυτό ισχύει, πάντως, για τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας: τὸν *Ἐρωτόκριτο*, τὴ *Θυσία τοῦ Ἀβραάμ*, τὴν *Ἐρωφίλη* κλπ.— ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔργα ἄριστοκρατικά, μὲ ἔργα ποὺ ἔχουν γραφτεῖ γιὰ ἓνα κοινὸ «εὐγενῶν» καὶ ποὺ μέσα ἀπὸ τὴ γνωστὴ διαδικασία τῆς λαϊκοποίησης τῶν ἀριστοκρατικῶν προτύπων μεταβλήθηκαν, μὲ τὸν καιρὸ, σὲ ἔργα λαϊκῆς κατανάλωσης.

Ἐνθὺς, τὰ γραπτὰ κείμενα τὰ προερχόμενα ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ βρίσκονται στὶς κάτω βαθμίδες τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας καὶ ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε συνολικὲς κοινωνικὲς λειτουργίες, νόρμες, νοοτροπίες καὶ συμπεριφορές, ἔτσι ὅπως τὶς ζοῦσαν καὶ τὶς ἀντιλαμβάνονταν οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς τους, σπανίζουν. Καὶ ἀκριβῶς, ἡ σπανιότητα πηγῶν αὐτοῦ τοῦ εἴδους καθιστᾷ τὰ γράμματα ποὺ συγκεντρώνονται σ' αὐτὸ τὸν τόμο πολῦτιμα.

Αὐτὸς ποὺ τὰ ἔγραψε ὀνομάζεται Σταμάτης Πέτρου καὶ ἡ κατὰ γωγὴ του εἶναι ἀπὸ τὴν Πάτμο. Σὲ νεαρὴ ἡλικία, στὰ 1755-1756, εἶχε ἀρχίσει νὰ δουλέβει παραγίος στὴν ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Στάθη Θωμᾶ, στὴ Σμύρνη, καὶ ταξίδεψε μαζὶ μὲ τὸ ἀφεντικὸ του στὸ Ἄμστερνταμ, ὅπου οἱ ῥωμαῖοι πραγματευταὶ εἶχαν συγκροτήσει μιὰ ὀλιγάριθμη ἀλλὰ οικονομικὰ ἰσχυρὴ ἐμπορικὴ παροικία. Ἀργότερα γύρισε στὴ Σμύρνη καὶ στὰ 1771 ξαναφεύγει γιὰ τὸ Ἄμστερνταμ συνοδεύοντας, ὡς παραγίος πάντα (ὁ ἴδιος θὰ γράψει, πολλὲς φορές, γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, πὼς εἶναι «δούλος», μὲ τὴν ἔνοια τοῦ ὑπρέτη), ἓνα συνεταῖρο τοῦ Στάθη Θωμᾶ ποὺ πῆγαινε νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν ὀλλανδικὴ μεγαλόπολη, ὅπου θὰ ἀντιπροσώπευε τὴν ἐπιχείρηση.

Τριάντα χρόνια ἀργότερα, τὸ νέο ἀφεντικὸ τοῦ Σταμάτη θ' ἀρχίσει νὰ ἀποχτᾷ σπουδαῖο ὄνομα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ φωτισμένη Εὐρώπη: θὰ γίνῃ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐς. Γιὰ τὴν ὥρα, στὰ 1771, εἶναι ἀκόμα ἓνας ἄσημος καὶ ἀπειρος νέος ἔμπορος 23 χρονῶν, ποὺ ξέρει πολλὰ γράμματα γιὰ τὴν ἡλικία του καὶ τὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἔχει ἀπαλλαγεῖ —παρὰ τὶς κάποιες καταβολὲς καὶ τὰ κάποινα ἀνοίγματα ποὺ θὰ διευκολύνουν τὶς μεταγενέστερες ἀλλαγές— ἀπὸ τὰ βαρίδια μιᾶς συντηρητικῆς ἀγωγῆς καὶ νοοτροπίας¹.

1. Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Κοραῖ βλ. κυρίως: Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῖ. Ἡ Ἔκθεση τῆς ἱστορίας του», στὸ *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαροῦ*, Ἄθ. 1940, 1-56· Γ. Π. Κουρνούτος, «Τὸ ἀγοταφικὸ τῆς Σμύρνης καὶ ἡ οἰκογένεια Κοραῖ», π. *Ἀθηνᾶ* 52, 1948, 28-59.

Ὅπως φανερώνουν τὰ γράμματά του, ὁ Σταμάτης Πέτρου εἶναι καὶ αὐτὸς καλὰ θωρακισμένος μὲ ὅλα τὰ ἀλεξιφάρμακα μιᾶς πατροπαράδοτης συντηρητικῆς νοοτροπίας — κλειστῆς καὶ δύσπιστης μπρὸς σὲ ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὶς κανονικότητες καὶ τοὺς ἐπαναλαμβανόμενους ρυθμοὺς μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας. Καὶ θαυμάζει τὸ νεαρὸ ἀφεντικὸ του γιὰ τὸν ἄσλογο καὶ μερικὲς φορές ὑπερβολικὸ τρόπο μὲ τὸν ὅποιο τηρεῖ τὰ παραδομένα: «ἔλεγα καὶ ἐγώ: καὶ ὄντως χριστιανὸς ὀρθόδοξος»¹.

Ὅμως ἡ ἰσορροπία, ἡ ἀρμονία ἀνάμεσα στὸν παραγίδο καὶ στὸν ἀφεντικὸ δὲν θὰ κρατήσῃ καιρὸ — τὸ πολὺ ἓνα χρόνο. Ὁ Σταμάτης, χωρὶς νὰ μπορεῖ οὔτε νὰ καταλάβῃ καλὰ τὰ καθέκαστα οὔτε νὰ ἐξηγήσῃ τὶς αἰτίες, βρίσκειται, ξαφνικὰ, μέσα στὸ ἴδιο τὸ σπῆτι ὅπου ζεῖ, μπρὸς σὲ μιὰ πρόκληση: τὴν πρόκληση τῶν «νεωτερισμῶν» ποὺ παρασύρουν τὸ νεαρὸ ἀφεντικὸ του καὶ τὸ κάνουν νὰ ξεστράτισῃ ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ θεοῦ καὶ τῆς παράδοσης. Ὁ Σταμάτης δείχνει νὰ αἰφνιδιάζεται ἀπὸ τὶς ἐκδηλώσεις καὶ ἀπὸ τὴν ταχύτητα τῆς ἐκτροπῆς. Πολὺ περισσότερο ποὺ καταλαβαίνει, ἀρκετὰ γρήγορα, πὼς μιὰ ἀπὸ τὶς συνέπειές τῆς θὰ εἶναι ἡ ἀπόλυσή του ἀπὸ μιὰ θέση ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει καλὰ τὴ ζωὴ του.

Μέσα σὲ δυὸ χρόνια, ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1772 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1774, θὰ γράφῃ δεκατέσσερα μεγάλα γράμματα στὸ ἀφεντικὸ του τῆς Σμύρνης, στὸ Στάθη Θωμᾶ, ποὺ ἔχει τὸ προβάδισμα στὴν ἐμπορικὴ ἐταιρία στὴν ὁποία μετέχει ὁ Κοραΐς. Εἶναι τὰ γράμματα ποὺ συγκεντρώνονται σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόμο. Σκοπὸς τοῦ Σταμάτη εἶναι νὰ πληροφορήσῃ τὸν σιῶρ Εὐστάθιο γιὰ ὅσα συμβαίνουν, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ παρέμβασή του θὰ ἀποκαταστήσῃ τὶς διαταραγμένες ἰσορροπίες. Ἡ νέα κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται καὶ γιὰ τὴν ὁποία δὲ φαίνεται νὰ εἶταν προετοιμασμένος, τοῦ δίνει τὴν εὐκαιρία (καὶ τὴν ἀφορμὴ) νὰ παρατηρήσῃ προσηκτικὰ καὶ νὰ καταγράψῃ, μὲ τὸν τρόπο του, τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ἀλλαγῆς, τὶς μετατροπὲς ποὺ σημειώνονται στὴ συμπεριφορὰ καὶ στὴ νοοτροπία τοῦ Διαμντῆ Κοραῖ.

Ὁ Σταμάτης Πέτρου εἶναι παρατηρητικὸς: θέλει νὰ δεῖ καὶ ξέρε νὰ δεῖ: καὶ ἡ παρατηρητικότητά του ἔχει πολλὲς φορές τὴ φρεσκάδα ποὺ ἔχει τὸ μάτι ὅταν ἀντικρίζῃ νέα ἀντικείμενα καὶ νέες καταστάσεις, ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τὴν κανονικότητα καὶ ἀπὸ τὴν ἰσορροπία.

Παράλληλα τὸ γράψιμό του εἶναι συναρπαστικό γιατί τὸ χαρακτηρίζει ἡ ἀμεσότητα τῆς προφορικῆς ὁμιλίας, ἡ ἀνετη, χωρὶς κανένα πλέγμα λογιολογίας, μετάβαση ἀπὸ τὸν προφορικὸ στὸ γραπτὸ λόγο. Κι ὕστερα εἶναι αὐτὴ ἡ καταγραφή τῶν πάντων, χωρὶς διάκριση καὶ χωρὶς ἱεράρχηση, στὴν ὁποία τὸν ὀδηγεῖ ὄχι μόνον ἡ θέλησή του νὰ παρουσιάσει στὸ ἀφεντικό του τῆς Σμύρνης τὴ δυσμενέστερη δυνατὴ εἰκόνα γιὰ τὰ κατώματα τοῦ Κοραῆ ἀλλὰ καὶ ἡ διχοτομικὴ αἴσθησις ποὺ ἔχει γιὰ τὸν κόσμον καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Γιὰ μᾶς αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν εὐκαιρία νὰ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μιὰ πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν. Γιὰ τὸν ἴδιο εἴταν ἡ φυσικὴ ἐκδήλωσις μιᾶς ἀσύνειδης κοσμοθεωρίας: τὸ καλὸ καὶ τὸ κακὸ διχοτομοῦν τὸν κόσμον καὶ τὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων χωρὶς νὰ ἀφίνουν περιθώριον γιὰ ἐνδιάμεσες, μικτές, καταστάσεις. Ὁ κόσμος εἶναι κλειστός, ἀνελαστικός· ἀντίστοιχα κλειστὴ καὶ ἀνελαστικὴ εἶναι καὶ ἡ νοοτροπία ποὺ τὸν ἐκφράζει καὶ τὸν ἀποδίδει. Ἔτσι, στὶς περιγραφές του, ποὺ εἶναι συνάμα κι ἓνα κατηγορητήριο, καταγράφει ἰσότηματα καὶ πράγματα καθ' ἑαυτὸ «κακά», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν ἰσορροπιῶν τοῦ κλειστοῦ κυκλώματος κοινωνικῶν συμπεριφορῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τῆς ἐποχῆς του, καὶ στοιχεῖα ποὺ συγκροτοῦν κανονικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ κόσμου στὸν ὁποῖο μετέχει καὶ τὸν ὁποῖο ἀποδέχεται ὁ Σταμάτης ἀλλὰ ποὺ, στὸ μέτρο ποὺ ἐντάσσονται στὸ ἀντίθετο σύστημα, ἀποκοτοῦν μιὰ ἄλλη σημαντικότητα κι ἓνα ἄλλο νόημα ποὺ τὰ ἐγγράφουν στὴ μερίδα τοῦ κακοῦ καὶ στὴν ἀρνητικὴ χρέωσις τοῦ Κοραῆ.

Ἔτσι, καὶ χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι στὴν πρόθεσή του, ὁ Σταμάτης Πέτρου, μὲ τὰ λίγα του γράμματα, μὲ τοὺς κλειστοὺς του ὀρίζοντες (καὶ ἐξ αἰτίας τους), μᾶς ἄφησε μιὰ πολύτιμη μαρτυρία. Θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω ἐδῶ, μαζὶ μὲ τὴ μοναδικότητά της, τὴν πολλαπλὴ τῆς σημασία.

Ἄναφορικά μὲ τὸν Κοραῆ, πρῶτα, τὸν ἄνθρωπον, δηλαδή, ποὺ ἐξέφρασε, μὲ τὴ μεγαλύτερη συνέπεια καὶ τὴ μεγαλύτερη διάρκεια, τὶς ἀνανεωτικὰς καὶ, μερικὰς φορὲς, καὶ τὶς ἐπαναστατικὰς τάσεις ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νὰ μορφοποιοῦνται μέσα στοὺς κόλπους τῆς νεο-ελληνικῆς κοινωνίας στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Ἐπανάστασης. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἔχει σημειωθεῖ, ἤδη, πὼς ὁ Σταμάτης «μᾶς προσέφερε ἐξαιρετικὰς σημασίας κείμενα, τῶν ὁποίων τὰ ἀντίστοιχα εἶναι σπανιότατα ἀκόμη καὶ στὴν παγκόσμια μέσα

φιλολογία»¹. Καὶ πραγματικά, αὐτὴ ἡ δυνατότητα ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Σταμάτης νὰ συλλάβουμε ἀνάγλυφα τὴ μορφή τοῦ Κοραῆ πρὶν γίνεῖ ὁ Κοραῆς, τὴν ὥρα, ἀκριβῶς, ποὺ ἓνας νέος ἐμπορολογιώτατος ἀποκοτᾶ μερικὰς ἀπὸ τὶς οὐσιωδέστερες προϋποθέσεις γιὰ νὰ γίνεῖ ὁ μεγάλος Κοραῆς τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶναι μοναδική. Γιὰτὶ σπάνια ἔχουμε τὴν τύχην νὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ τόσο ἀναλυτικὰ καὶ σὲ τόσο διεισδυτικὰ κείμενα ποὺ νὰ ἔχουν γραφτεῖ σὲ ἀνύποπτον χρόνον, ἀπὸ ἄνθρωπον ποὺ, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ξέρει καὶ νὰ προβλέψει σὲ ποιὰς κορφὰς θὰ ὀδηγήσουν οἱ ἐκδηλώσεις ποὺ καταγράφει — ὁ ἴδιος ἔχει, ἄλλωστε, τὴ βεβαιότητα πὼς θὰ ὀδηγήσουν στὴν καταστροφή καὶ στὴν κόλαση. Ἔτσι, γιὰ μιὰ γενετικὴ ἱστορία τοῦ Κοραῆ τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη ἀποτελοῦν ἀνεπανάληπτον τεκμήριον.

Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἔχει σημειώσει, στὴν *Αὐτοβιογραφία* του, πὼς «ἡ νεότης του ἐσαλεύετο ὑπὸ τρικυμίας παθῶν»². Τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη τὸν ἐπιβεβαιώνουν, ὥπως ἐπαληθεύουν καὶ πολλὰς ἄλλας διάσπαρτες καὶ ὄχι πολὺ σαφεῖς ἐνδείξεις ποὺ εἴχαμε γιὰ τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ. Καί, ἀκριβῶς, ἐκεῖνο ποὺ ὡς τώρα ἔχει, ἰδίως, ἐξαρθεῖ, σὲ σχέση μὲ τὰ γράμματα αὐτὰ, εἶναι ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν ποὺ, παρὰ τὴν ἀναμφισβήτητη ἐμπάθειά του, μεταδίδει ὁ Σταμάτης καί, κυρίως, τὸ θέμα τῆς κυριάρχησης τῶν παθῶν του ἀπὸ ἓνα Κοραῆ ποὺ καταχτᾶ τὴν ἰσορροπία του καὶ φτάνει στὴν ὠριμότητά του, σφυρηλατώντας τὴν ἀρετὴ του μέσα σὲ ἓνα δύσκολον ἐσωτερικὸ ἀγῶνα.

Σὲ ὅλα αὐτὰ θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ προσθέσουμε πὼς ὁ Κοραῆς θὰ μπορούσε νὰ εἶχε ξεπεράσει τὶς ἀδυναμίες του καὶ νὰ εἶχε κυριαρχήσει «τὰς τρικυμίας τῶν παθῶν» ποὺ ἐσάλευσαν τὴ νεότητά του καὶ πάλι νὰ εἶχε μείνει ἓνας καλός, τυπικός, παραδοσιακὸς ἔμπορος ἢ ἓνας ἐξαιρετικὸς παραδοσιακὸς σοφολογιώτατος. Οἱ πληροφορίες τοῦ Σταμάτη ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε πὼς ἡ μετάβασις ἔγινε πρὸς μιὰ ἄλλη κατεύθυνση, πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ἀστοῦ διανοομένου τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαναστατικὴ ρῆξιν μὲ τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα, λίγο καιρὸ πρὶν, ἐνσάρκωνε ὁ ἴδιος. Καὶ αὐτὸ ἐπιτρέπει μιὰ πρώτη γενίκευση ποὺ ἐπειδὴ ξεπερνᾶ τὴν ἀτομικὴ περίπτωση τοῦ Κοραῆ, δίνει, στὰ ταπεινὰ γράμ-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθ. 1953, σ. κ8'.

2. *Βίος Ἀθανασίου Κοραῆ, συγγραφὴς παρὰ τοῦ ἴδιου*, Παρίσι 1833, 18.

ματα του άπλοιού παραγοιού και μιá άλλη διάσταση.

Γιατί ή εποχή στην όποία συμβαίνουν δια αυτά τά πράγματα είναι, κατά σύμπτωση, ή εποχή των μεγάλων αναπροσαρμογών που αρχίζουν να πραγματοποιούνται μέσα στο σώμα της νεοελληνικής κοινωνίας. Και από την άποψη αυτή, όταν παρακολουθούμε τις μεταμορφώσεις του Κοραή στο "Αμστερνταμ, δεν έχουμε να κάνουμε με μιá μεμονωμένη περίπτωση (που θα είχε άπλά και μόνο την ένδεικτική σημασία όλων των μεμονωμένων περιπτώσεων), αλλά με ένα πολύτιμο δείκτη των αλλαγών που συντελούνται στο νεοελληνικό χώρο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. 'Από περιστατικόλογική, ή μαρτυρία του Σταμάτη γίνεται, έτσι, παραδειγματική. Τά ανατρεπτικά, επαναστατικά κινήματα που συγκλόνισαν τον ελληνισμό, χωρίς τελικά να ανατρέψουν την παραδοσιακή δομή της ελληνικής κοινωνίας, είναι άκριβώς τά κινήματα που, από τó 1750, περίπου, ως την 'Επανάσταση, προέρχονται ή είναι δυνατά χάρη στην ύπαρξη όλο και ισχυρότερων ομάδων που απαρτίζονται από ανθρώπους σαν τον Κοραή — από ανθρώπους, δηλαδή, που, με διαφορετικό τρόπο και διαφορετική ένταση ό καθένας, έζησαν τη ρήξη που έζησε ό Κοραής, μιá πρώτη φορά, στο "Αμστερνταμ.

Οί περισσότεροι από αυτούς είναι, στην αρχή τουλάχιστον, νέοι έμποροι, νέοι άστοί, μοιρασμένοι, και συχνά διχασμένοι, 'ανάμεσα σ' ένα έμπόριο που δεν πήγαινε πάντα καλά και σε κάποια γράμματα που δεν ήταν πάντα πολλά', αλλά που έφταναν πάντως για να εκθρέψουν ανατρεπτικές ροπές και διαθέσεις. "Έτσι όσων, γύρω στην είκοσαετία 1780-1800, βλέπουμε να πυκνώνουν οι έκδηλώσεις και να ξεπροβάλλει τó έργο του Παμπλέκη, ό Ρήγας, ό Ψαλίδας, ό Φιλίππιδης, ό Κοραής, οι νέες δυνάμεις του ελληνικού διαφωτισμού, αυτό συμβαίνει, άκριβώς, γιατί μέσα στο πλαίσιο της οικονομικής και της δημογραφικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζει τον ελληνικό 18ο αιώνα, και χάρη σ' αυτή, υπάρχει, τώρα πιά, διαρκώς μορφοποιούμενη, αλλά πάντα ρευστή, μιá κοινωνική ομάδα συγκροτημένη από ανθρώπους που όδηγήθηκαν στη σύγκρουση με την παράδοση και στην άναζήτηση νέων μορφών κοινωνικού βίου.

"Έτσι, ενώ για τó Σταμάτη Πέτρου (όπως, άλλωστε, και για αρκετούς ιστορικούς που χρησιμοποιήσαν τη μαρτυρία του) τó πρόβλημα έξειδικεύεται στη στάση του Κοραή, για μās πολύ σημαντικότερη θα πρέπει να είναι αυτή ή άλλη πλευρά της ίδιας μαρτυρίας:

μέσα στην άσπόνδυλη, άνιεράρχητη και μερικές φορές συγκεχυμένη επισήμανση των έκδηλώσεων του μετασχηματισμού που έπιτελείται μπρός στα μάτια του και μέσα στο ίδιο του τó σπίτι, ό Σταμάτης συγκεντρώνει ένα σύνολο ένδειξεων που άν, βοηθημένοι και από κάποια άλλα τεκμήρια, μπορούμε να άναγνώσουμε όρθά, τότε θα είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε, βήμα τó βήμα, πώς μέσα σ' ένα μικρό, συγκεκριμένο διάστημα, έπιτελείται ή μεταμόρφωση ενός ανθρώπινου τύπου, ή μετάβασή του από ένα κλειστό, παραδοσιακό, σύστημα σχέσεων, άντιλήψεων και συμπεριφορών, στον ευρύτερο χώρο της άστικής έλευθερίας.

'Αντίστροφα, μέσα από την άντιπαράθεσή του προς τούς νεοτερισμούς του Κοραή, ό Σταμάτης Πέτρου παρέχει, στα γράμματά του, μιá υπότυπωση του παραδοσιακού συστήματος αξιών στο όποιο μετέχει και ό ίδιος: έχουμε κάθε λόγο να δεχτούμε πώς ή μαρτυρία του άποτελεί ένα καλό δείκτη για τούς μέσους όρους που εκφράζουν τη σύλλογική νοοτροπία του τουρκοκρατούμενου ελληνισμού και τη δομή της ελληνικής συντηρητικής ιδεολογίας. "Ας προσθέσουμε, στο σημείο αυτό, πώς έχουμε να κάνουμε με μιá από τις πολύ σπάνιες περιπτώσεις που τó περιεχόμενο και τά όρια της συντηρητικής ιδεολογίας και νοοτροπίας, εκφράζονται όχι από τούς έπίσημους φορείς τους αλλά από ένα πολύ άπλό άνθρωπο.

Για όλα αυτά τά θέματα θα γίνει λόγος και στη συνέχεια. 'Εδώ ό' ανοίξουμε μιá παρένθεση για να μιλήσουμε για την «παράδοση» των κειμένων που συγκεντρώνονται σ' αυτό τον τόμο.

'Η έκδοση των γραμμάτων του Σταμάτη Πέτρου δέ γίνεται με βάση τά χειρόγραφα' αυτά, άν δεν έχουν χαθεί όριστικά, πάντως λανθάνουν. 'Ακολουθώ, άναγκαστικά, με τις επιφυλάξεις που επιβάλλουν όσα θα σημειώσω στη συνέχεια, την έκδοση του Δ. Γρ. Καμπούρογλου, που και αυτή (παρ' ότι ό έκδότης δεν τó σημειώνει) στηρίχτηκε όχι στα γράμματα που είχαν σταλεί στον Στάθη Θωμά αλλά στα αντίγραφα που βαστούσε ό ίδιος ό Σταμάτης.

Πραγματικά, ακολουθώντας τη συνήθεια των έμπύρων της έπο-

1. Οί εικόνες που δημοσιεύονται σ' αυτό τον τόμο προέρχονται από τó τμήμα έντύπων και σχεδίων των δημοτικών αρχείων του "Αμστερνταμ που διευθύνει ό Bondevyn Bakker. 'Η έπιλογή τους έγινε από τον "Άλκη 'Αγγέλου με τη βοήθεια του Β. Bakker. Τούς εύχαριστώ και από τη θέση αυτή.

χῆς του, ὁ Σταμάτης κρατοῦσε μιά «κόπια γραφῶν», ἓνα τετράδιο ὅπου ἀντίγραφε τὰ γράμματα πού ἔστειλε στο ἀφεντικό του τῆς Σμύρνης. Αὐτὸ τὸ τετράδιο, καλὰ φυλαγμένο στὰ χέρια τῶν «κληρονόμων» τοῦ περισσότερο ἀπὸ ἓνα αἰῶνα, ἤρθε στὴν ἐπιφάνεια γύρω στὰ 1885. Στὰ 1887, ὁ Δ. Γρ. Καμπούρογλου ἀπόκτησε ἀντίγραφο¹ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σταμάτη καὶ δημοσίεψε, μὲ τίτλο: «Ὁ Κοραῆς... ἐρωτευμένος», ἓνα μικρὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ γράμμα τῆς 22 Ἀπριλίου 1773²: τέσσερα χρόνια ἀργότερα καὶ ἀφοῦ προηγουμένα εἶχε προτείνει στὸν Δ. Θερεϊανό, χωρὶς νὰ βρεῖ ἀνταπόκριση, νὰ τοῦ παραχωρήσει τὰ γράμματα αὐτά, «πρὸς συγγραφὴν παρ' αὐτοῦ συμπληρωματικῆς τινὸς διατριβῆς τοῦ πολυτίμου περὶ Κοραῆ ἔργου του», ὁ Καμπούρογλου τὰ παρουσίασε, ἀσχολίαστα³, ἐπιφυλισσόμενος νὰ δημοσιεῖ ἀργότερα «τὰς ἐξ αὐτῶν σκέψεις» του — σχέδιο πού δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1894, ὁ Θ. Βενετσάνος εἶδε κι αὐτός, στὴν Πάτμο, τὸ τετράδιο τοῦ Σταμάτη κι ἀντίγραψε μερικὰ ἀποσπάσματα πού δημοσιεύτηκαν, στὰ 1912, στὸ περιοδικὸ *Παναθήναια*⁴.

Σήμερα ἡ τύχη τῶν αὐτόγραφων τοῦ Σταμάτη ἀγνοεῖται. Κι αὐτὸ εἶναι λυπηρὸ, ὄχι μόνον γιὰ τὸν γνωστὸν γενικὸν λόγον πού ἀναφέρονται στὴν κάθε ἀπώλεια μνημείων τῆς ἱστορίας μας ἀλλὰ κυρίως γιὰτὶ οἱ δύο πρῶτοι ἐκδότες, πού εἶδαν τὸ χειρόγραφο, τὸ

1. Στὰ 1887 ὁ Καμπούρογλου δηλώνει πὸς τὰ γράμματα αὐτὰ τοῦ δωρήθηκαν (π. *Ἐβδομάς* 4, 1887, 4): στὰ 1891 γράφει: «Ἐλαβον πιστὸν ἀντίγραφον» (π. *Παρθενός* 14, 1891, 638). Ἀπὸ τὶς ἐκδοχὲς αὐτὲς ἀντιστοιχεῖ στὴν πραγματικότητα ἡ δεύτερη, ἀφοῦ ἡ κόπια τοῦ Σταμάτη βρισκόταν, ὡς τὰ 1894 τουλάχιστον, στὴν Πάτμο (π. *Παναθήναια* 23, 1911/2, 227). Σήμερα ἡ τύχη τοῦ πρωτοτύπου ἀγνοεῖται.

2. π. *Ἐβδομάς* 4, 1884, 4.

3. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, «Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ Κοραῆ», π. *Παρθενός* 14, 1891/2, 638-647, 649-662, 714-723· 15, 1892/3, 241-252. Γιὰ τὴν ἐκδόσιν αὐτὴν ὁ Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς δημοσίεψε ἓνα μικρὸ σημείωμα στὸ π. «*Vizantijskij Vremeni*» 1, 1894, 225.

4. Θ. Βενετσάνος, «Ὁ Κοραῆς ὡς ἔμπορος», π. *Παναθήναια* 23, 1911/2, 227-229, 270-273. Ὁ Βενετσάνος δημοσιεύει ἀποσπάσματα χωρὶς νὰ δηλώνει τίς παραλείψει ὀρισμένους φορές παρουσιάζει δικῆς του περιλήψεις σὰν νὰ πρόκειται γιὰ κείμενα τοῦ Σταμάτη. Ὡστόσο σὰ δύο ἢ τρία σημεία ἡ ἐκδόσιν του εἶναι πληρέστερη ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν τοῦ Καμπούρογλου. — Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθ. 1953, 142 ἐξ., ἀνθολόγησε τρία γράμματα τοῦ Σταμάτη. Ὁ Γ. Βαλέτας ἐνσωμάτωσε στὴν ἐκδόσιν του τῶν «Ἀπάντων τοῦ Κοραῆ» (τ. Β1, Ἀθ. 1965, 1-30) τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν.

μετάγραψαν μὲ τρόπο πού δὲν ἀπέδιδε τὴν ἀρχικὴ μορφή, τίς γραφὲς τοῦ Σταμάτη. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι μοναδικό: σὲ παλιότερους καιροὺς, πολλοὶ φιλόλογοι θεωροῦσαν πὸς εἶχαν καὶ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ προσαρμόζουν τὰ κείμενα πού ἐξέδιδαν στὸ λόγιον ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς τους. Καὶ φυσικὰ οἱ ἀλλαγὲς γίνονταν, τότε, πρὸς τὴν κατεῦθυνση τοῦ «καθαρισμοῦ» τῶν κειμένων, πού παρουσιάζονταν, τελικὰ, στὸ κοινὸ, μὲ τὸ ἔνδυμα μιᾶς ἀψογῆς καὶ δύσκαμπτης καθαρεύουσας. Ἀντίστροφα (καὶ ἀντίστοιχα) στὴν ἐποχὴ μας ἀκολουθεῖται ἀρκετὰ συχνὰ ἡ ἴδια μέθοδος, μόνον πού ἐδῶ ἡ τάση εἶναι, τίς περισσότερες φορές, πρὸς τὴν ἀπλούστευση, τὴ «δημοτικοποίηση» τῆς μορφῆς. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ παρεμβάσεις αὐτὲς ἀφοροῦν, πάντως, τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξιν καί, πολλές φορές, τὴν ἴδια τὴ γλώσσα τῶν κειμένων. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνομε μὲ μιὰ ἀντίληψιν βαθύτατα ἀ-ιστορικὴ πού θέλει νὰ ἀγνοεῖ ὅτι, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις, ἔτσι ὄχι μόνον ἡ γλώσσα ἀλλὰ καὶ ἡ γραφή, ἡ ὀρθογραφία (καὶ ἔτι, θεωροῦμε ἀνορθογραφία), ἡ στίξιν καὶ τὰ συμπαρομαρτοῦντα εἶναι φαινόμενα ἱστορικὰ, δηλαδὴ φαινόμενα πού ἐξελίσσονται καὶ ἀλλάζουν ἐξαφανίζοντας, τεχνητὰ, τὸ στοιχεῖο τῆς μεταβολῆς μέσα στὸ χρόνο, ὄχι μόνον ὀδηγοῦμαστε πρὸς τὴ νόθευσιν τῶν κειμένων ἀλλὰ, ἐπίσης, πρὸς τὴ νόθευσιν τοῦ ἱστορικοῦ αἰσθητήριου τοῦ ἀναγνώστη πού, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀποπροσανατολιζέται ἢ νὰ μπερδεύεται μὲ γραφὲς πού δὲν τοῦ εἶναι οἰκειῆς, στερεῖται ἀπὸ τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθήσει ἓνα ἱστορικὸ φαινόμενο — ἐδῶ: τὴ γλώσσα καὶ τὴ γραφὴ τῆς — μέσα στὴν ἀργόρυσμη ἀλλὰ σταθερὴ μεταβολὴ του.

Τὸ παράδειγμα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σταμάτη εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψὴ αὐτῆ, χαρακτηριστικό: καὶ ὁ Καμπούρογλου καὶ ὁ Βενετσάνος ἀλλάξαν τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξιν, τουλάχιστο. Ὁ Καμπούρογλου τὸ δηλώνει ρητὰ: «ἐκρίθη περὶ τὸν νὰ τηρηθῆ ἡ ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου, μὴ προκειμένου ἄλλως τε περὶ μνημείων φιλολογικῆς ἀξίας, ὡς καθιστώσα δυσχερῆ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐννοίας»¹. Τὸ ἴδιο πράγμα ἔκανε κι ὁ Βενετσάνος γιὰ τὰ ἀποσπάσματα πού παρουσίασε, παρ' ὅτι δηλώνει πὸς τὰ μετάγραφε «κατὰ γράμμα ἐκ τοῦ πρωτοτύπου»². Ἡ προσαρμογὴ αὐτῆ τῆς λαϊκῆς γραφῆς τοῦ Σταμάτη (πού θὰ πρέπει νὰ τὴ φανταστοῦμε γεμάτη πικρατισμούς, ἀνορθο-

1. π. *Παρθενός* 14, 638.

2. π. *Παναθήναια* 23, 227.

γραφίες, ασυνταξίες, ακυριολεξίες κλπ.) σε μιὰ ἄλλη ὀρθογραφία, στίξη καὶ μορφολογία μᾶς ἔδωσε, τελικά, ἓνα κείμενο γεμάτο ὑπογεγραμμένες, ὑφέν, ἀποστροφούς, θαυμαστικά, τελικά ν, σωστοὺς τονισμούς καὶ ὑποδειγματικές χρήσεις τῶν εὐκτικῶν καὶ τῶν τελικῶν προτάσεων πού ἐκφράζει, βέβαια, τὸ ἐπίπεδο ἑνὸς καλὰ μορφωμένου ἀνθρώπου τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα ἀλλὰ πού, σὲ καμιά περίπτωση, δὲν μπορεῖ νὰ ἐκφράζει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔγραφε, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ Σταμάτης κι οἱ ἄνθρωποι μὲ τὶς δικές του γνώσεις. Καί, φυσικά, τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἐλαφρῶς κωμικὸ καὶ πάντως παραπλανητικό: γιατί μᾶς ἐμφανίζει ἓνα λόγιο καὶ ὄχι ἓνα ἡμιαναλφάβητο πού παλέβει μὲ τὸ κοντύλι του γιὰ νὰ διατυπώσει, γραπτὰ, τὴ σκέψη του· καὶ μάλιστα ἓνα λόγιο τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα — γιατί ἡ γλωσσικὴ μορφή τῶν κειμένων τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Σταμάτη εἶταν διαφορετικὴ· ἐξελίχθηκε κι αὐτὴ μὲ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς καθαρῆς στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια.

Δὲν ξέρουμε σὲ τί ποσοστὸ οἱ παρεμβάσεις τῶν δύο πρώτων ἐκδοτῶν ἀλλοίωσαν καὶ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο — πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη. Καθὼς τὸ χειρόγραφο λαθάνει, οἱ σχετικὲς ἐπαληθεύσεις δὲν εἶναι δυνατές. Ὡστόσο, οἱ διαφορὲς πού παρατηροῦνται ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκδόσεις πείθουν πὼς τὸ κείμενο ἔχει ὑποστῆ καὶ οὐσιαστικὲς τροποποιήσεις πού δὲν πρέπει νὰ ὀφείλονται, ὅλες, στὶς δυσκολίες μεταγραφῆς πού παρουσίαζε ἓνα δυσανάγνωστο χειρόγραφο. Ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ συγκεντρωμένες, στὸ παράρτημα αὐτοῦ τοῦ τόμου (σ. 109-10), τὶς σημαντικότερες διαφορὲς, ἐκεῖνες πού, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν, δείχνουν καὶ τὴν πιθανὴ ἔκταση τῶν ἀλλαγῶν καὶ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν.

Στὴν ἐκδοτὴ μου ἀκολούθησα τὴ δημοσίευση τοῦ Καμπούρογλου διορθώνοντας, σιωπηρὰ, ὀρισμένα λάθη πού εἶταν σαφῶς τυπογραφικά. Ἄν καὶ ὀρισμένες ἀναγνώσεις τοῦ Βενετσάνου μοιάζουν ὀρθότερες, ἀπόφυγα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις, νὰ τὶς ἐνωματώσω, γιὰ νὰ μὴν μπερδευτεῖ, ἀκόμα περισσότερο, ἓνα κείμενο πού δὲν καλοτύχησε στὰ χέρια τῶν πρώτων ἐκδοτῶν του¹.

1. Στὴ διάρκεια τῆς ἐκτύπωσης αὐτοῦ τοῦ τόμου ἔφυγαν μερικὰ τυπογραφικὰ λάθη. Ὁ ἀναγνώστης παρακαλεῖται νὰ διορθώσει: σ. 4. 2 ἀντὶ μου διαβ. μοθ· σ. 15, 33 ἀντὶ μένει διαβ. μέλει· σ. 17, 3 ἀντὶ παπούσά διαβ. παπούσι· σ. 34, 12 μετὰ τὴ λέξη κοιτουρίσματα τὸ ἑρωτηματικὸ νὰ ἀντικατασταθεῖ

Ὁ τόμος συμπληρώνεται μὲ τὸ μοναδικὸ σωζόμενο γράμμα τοῦ Κοραῖ ἀπὸ τὸ "Ἀμστερνταμ". Ὁ Κοραῖς γράφει στοὺς συνεταίρους του καὶ ἐξηγεῖ τὶς αἰτίες τῶν ἐμπορικῶν δυσκολιῶν πού γνωρίζει. Μᾶς ἐπιτρέπει, ἔτσι, νὰ διασταυρώσουμε τὶς πληροφορίες πού παρέχει ὁ Σταμάτης καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἀξιοπιστία του. Τὸ γράμμα τοῦ Κοραῖ ἀπαντᾷ, σ' ἓνα ποσοστὸ, στὶς κατηγορίες πού εἶχε διατυπώσει ὁ ὑπὲρ τῆς του: τὰ γεγονότα εἶναι περίπου τὰ ἴδια, διαφέρει ἡ ἐρμηνεία τους.

Σημείωσα, προηγούμενα, πὼς οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Σταμάτη γράφονται σὲ μιὰ ἐποχὴ μεγάλων ἀνακατατάξεων στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Κι ἀκριβῶς, τὶς ἀλλαγὲς αὐτὲς πού διαφοροποιοῦν τὶς ἑλληνικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες ὅσο δὲν εἶχαν διαφοροποιηθεῖ ποτέ, στὰ προγενέστερα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Σταμάτης Πέτρος μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὶς συλλάβουμε ἀνάγλυφα, ἔτσι καθὼς, ἀπὸνῆρευτα, παρέχει τὰ ὄλικά γιὰ τὴν ἐπισήμανση μιᾶς τυπολογίας τῶν ἑλληνικῶν κοινωνικῶν χαρακτήρων στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ τυπολογία αὐτὴ ἐκφράζει, καλὰ, τὴν ἀρχόμενη διχοτομία τῆς ἑλληνικῆς προεπαναστατικῆς κοινωνίας. Θὰ τὴν παρακολουθήσουμε, διαδοχικά, μῆσα ἀπὸ τὶς μορφὲς τοῦ Σταμάτη, τοῦ Κοραῖ τῆς πρώτης, συντηρητικῆς του, περιόδου καὶ τοῦ Κοραῖ πού, ἐξελισσόμενος, τείνει νὰ διαμορφωθεῖ στὸν νέον ἀνθρώπινο τύπο τοῦ διαφωτισμένου ἐμπόρου πού θὰ ἐνσαρκώσει τὶς δυνάμεις τῆς ἀλλαγῆς μῆσα σ' ἓνα κοινωνικὸ πλαίσιο πού παραμένει συντηρητικό.

Πρῶτα ὁ Σταμάτης. Ὁ Κοραῖς τοῦ ἀφιερώνει, σ' ἓνα γράμμα του τοῦ 1774, μερικὲς θυμωμένες γραμμὲς πού ἀποτελοῦν καὶ τὸ μοναδικὸ πορτραῖτο πού διαθέτουμε γιὰ τὸν πάτμιο παραγῶ: «ἦταν καὶ εἶναι ἓνας θεομαίκτης δεισιδαίμων, στενοῦ πνεύματος ἀνθρωπισκος, πυγμαῖον κακόν, ἓνας σπιθαμιαῖος σαρδανάπαλος, καὶ ἐν ἐνὶ λόγῳ ἓνας ἀρβανίτης ἀπὸ ἐκείνους ὅπου νὰ κλάση (ζητῶ συγχώρησιν) ἐπ' ἐκκλησίας τὸ ἔχει θανάσιμον ἀμάρτημα, καὶ τὸ νὰ χωρίση ἀνδρό-

ἀπὸ τελεία· σ. 36, 8 ἀντὶ γλώσσα διαβ. γλώσσαν· σ. 42, 3 νὰ φύγει ἡ θνω τελεία μετὰ τὶς λέξεις κόθο σας· σ. 45, 13 ἀντὶ ὀπογράφω διαβ. ἀπογράφω· σ. 49, 17 ἀντὶ ἐπήρην ἀπὸ διαβ. ἐπήρην καὶ ἀπὸ· 62, 4 μετὰ τὴ λέξη θύρας νὰ μπεῖ τελεία.

1. Ἡ ἀναδημοσίευση γίνεται ἀπὸ τὴν τελευταία ἔκδοση: Α. Κοραῖ, Ἑλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Α' Ἀθ. 1964, 3-14. Γιὰ τὶς προγενέστερες ἐκδόσεις βλ. Φ. Η. Ἠλιού, Ἀπὸ τὴν ἑλληλογραφία τοῦ Κοραῖ, Ἀθ. 1953, 12-13, ἀρ. 34.

γυνα τὸ λογίζεται εἰς οὐδέν»¹. Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ φανερώνει βέβαια τὴν ἐξύτητα τοῦ Κοραΐ καὶ ἐκείνη τὴν δηκτικότητα, τὸ σαρκασμὸς, πού σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ 'φιλόγελον' θὰ χαρακτηρίσει, στὰ ὄριμα χρόνια του, τὸ ὕφος του καὶ τὴν πολεμικὴ του· κι εἶναι καλὸ νὰ ξέ-
 ρουμε ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρίς, καὶ πάντως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ "Ἀμστερ-
 νταμ, ὁ κατοπινὸς μεγάλος συγγραφέας ἀρχίζει νὰ διαμορφώνει τὰ
 ἐκφραστικὰ του μέσα. Ἀλλὰ γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Σταμάτη, τὸ πορ-
 τραῖτο αὐτὸ δὲ μᾶς βοηθᾷ πολὺ: ὁ Κοραΐς κρίνει, δὲν προσπαθεῖ νὰ
 καταλάβει. Καὶ ὅπως εἶναι φυσικὸ κρίνει μὲ βάση τὸ δικό του σύ-
 στημα ἀξιών πού εἶναι τελείως διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο σύ-
 στημα τοῦ παραγιού του.

"Ἔτσι πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε πάλι στὰ γράμματα τοῦ Στα-
 μάτη. Ἐκεῖ ἔχουμε περισσότερες δυνατότητες γιὰ νὰ ἐπισημάνουμε
 στοιχεῖα τῆς νοοτροπίας του: θετικά, μέσα ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς πού
 κάνει ὁ ἴδιος στὸ σύστημα ἀξιών στὸ ὅποιο μετέχει· ex contrario,
 μέσα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἀπορρίπτει στὴ συμπεριφορὰ τῶν ἄλλων
 καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κοραΐ.

"Ὁ κόσμος τοῦ Σταμάτη ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ μερικὸς μεγά-
 λους ἄξονες. Πρωταρχικὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς του—τῆς ζωῆς τῶν
 ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του—ἡ θρησκεία, ἡ ἐκκλησία, μὲ τὰ συνακό-
 λουθᾷ τους: ὁ παραδοσιακὸς κόσμος ζεῖ καὶ ἀρτιώνεται μέσα στὴ
 μεγάλη ἰσορροπία πού δίνει ἡ θρησκευτικὴ πίστη. Ἄς μὴν πολυψά-
 ξουμε, ἐδῶ, ἀπὸ τί ὕλικά εἶναι καμωμένη ἡ πίστη τῶν ἐλλήνων τὸ
 18ο αἰώνα. Μᾶς φτάνει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι εἶναι διαποτισμένοι
 ἀπὸ αὐτήν.

Φορέας τῆς θρησκείας, ἡ Ἐκκλησία ἐπιβάλλει κάποιους κανόνες
 μὲ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ συμμορφώνεται κανεὶς, ἔστω κι ἂν, λιγώ-
 τερο ἢ περισσότερο συχνά, τοὺς παραβαίνει. Οἱ πειρασμοὶ τῆς ζωῆς
 εἶναι μεγάλοι κι ὁ πιστὸς κινδυνεύει πάντα νὰ παρασυρθεῖ. Αὐτὸ
 δὲν πειράζει: ἡ ἁμαρτία εἶναι συστατικὸ τοῦ κόσμου τοῦ θεοῦ, γι' αὐτό,
 ἄλλωστε, ἔχουν προβλεφθεῖ οἱ λειτουργίες πού τὴν ἀντισταθμίζουν·
 ὁ Σταμάτης εἶναι βαθεῖα προσηλωμένος στὸ σύστημα τῶν διαμεσο-
 λαβητῶν καὶ τῶν διαμεσολαβήσεων πού ἐξασφαλίζουν τὴν ἄφεση
 τῶν ἁμαρτιῶν: ὁ παπάς², ἡ ἐκκλησία, οἱ ἀκολουθίες, οἱ νηστείες, ἡ

1. Κοραΐς 1774, 60.

2. Ὁ παπάς τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας τοῦ "Ἀμστερνταμ ἐμφανίζεται
 συχνὰ στὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη (σ. 3, 4, 6, 18, 19, 21, 26, 31, 54, 56), ὁ

ἐξιμολόγησι, ἡ μετάνοια. Ὁ εὐλαβικὸς πατριῶς τὰ τηρεῖ ὅλα αὐτὰ
 μὲ ἄκρα συστηματικότητα. Ὁ παπάς, ἰδιαίτερα, εἶναι, σὲ κάθε δύ-
 σκολη στιγμή, τὸ καταφύγιό του. Καὶ καθὼς ἡ ζωὴ εἶναι ἕνα προσω-
 ρινὸ πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου πάνω στὴ γῆ, ὁ Σταμάτης ἐκδηλώνει
 κι αὐτὸς τὸ μεγάλον φόβον: μήπως πεθάνει «ἀδιόρθωτος».

Μὰ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἁμαρτίες καὶ οἱ ἁμαρτίες συγχωροῦνται.
 Ἐκεῖνο πού εἶναι ἀδιανοήτῳ καὶ καταδικάζεται ἀπερίφραστα εἶναι
 ἡ μετάνοια σ' ἕνα χῶρον ὅπου δὲν κυριαρχεῖ ὁ φόβος κι ἡ πίστη
 ὅπως ἡμῶς δὲν ἀναφέρει πουθενά τὸ ὄνομά του. Ὀνομάζεται "Ἄνθιμος Δρόσου
 Βρυνένης καὶ κατάγεται ἀπὸ τὸν "Ἅγιο Γεώργιον τῆς Ζαγοράς. Τὰ στοιχεῖα πού
 τὸν ἀφοροῦν εἶναι διάσπαρτα καὶ τὸν παρουσιάζουν μὲ διάφορα ὀνόματα. Πρέπει
 νὰ ἐνώσουμε σὲ ἕνα πρόσωπον τὸν ἐφημέριον τοῦ "Ἀμστερνταμ μὲ τοὺς ἀκόλουθους
 "Ἄνθιμον πού, μερικὲς φορὲς, παρουσιάστηκαν, ἀπὸ ἱστορικοὺς τῆς παιδείας
 μας, σὰν διαφορετικὰ ἄτομα: τὸν "Ἄνθιμον ἱερομόναχον· τὸν "Ἄνθιμον Ἐκ Ζαγοράς·
 τὸν ἔκ Δημητριάδος· τὸν Βρυνέιον (ἢ Βρυνέν) καὶ τὸν Δρόσον (ἢ Δρόσον). Μὰ
 νέα ὑπόστασις ἐμφανίζεται, ἔτσι, στὴν προσωπογραφία τοῦ νεοελληνικοῦ 18ου
 αἰώνα κι ὁ ἱερομόναχος "Ἄνθιμος ἀποικτᾷ μὰ διάστασις λόγιου πού μᾶς διέφευγε
 ὡς τώρα. Πρόκειται γιὰ ἄνθρωπον πού ἔχει νὰ παρουσιάσει σημαντικὸ συγγρα-
 φικὸ καὶ ἐκδοτικὸ ἔργον στὸ χῶρον τοῦ θρησκευτικοῦ (ἰδιαίτερα: τοῦ μικροῦ λει-
 τουργικοῦ) βιβλίου. Ἱερομόναχος στὴ μονὴ Ξηροποτάμου στέλνεται, τὸ καλο-
 καίρι τοῦ 1764, στὸ "Ἀμστερνταμ, ὅπου θὰ μείνει ὡς, τουλάχιστον, τὸ 1790.
 Ἐκεῖ συνδυάζει τὰ ἱερατικά του καθήκοντα μὲ συγγραφικὰ ἀσχολίες. Συνεργεῖ
 στὴν ἐκδοσὴ τῆς Διάταξης τοῦ Μικροῦ Ἁγιασμοῦ πού πραγματοποιεῖσε ὁ
 Πρίγκις στὸ "Ἀμστερνταμ (1764) καὶ ἴσως συνεργάστηκε μαζὶ του στὴν ἐκδοσὴ
 τῆς Ὁρθόδοξης Ὁμολογίας τοῦ Βούλγαρον (1767). Ἐκδίδει ὁ ἴδιος τὴν "Ἀκολου-
 θία Παρακλητικὴ τῆς ὅλης ἐβδομάδος (Βενετία 1768) καὶ τὸ Παρακλητικὸν
 Συνταγματικὸν (Βενετία 1770). Στὰ 1785 συμβουλεύει τὸν τυπογράφον Θεοδοσίον
 Κανόνια τῶν Πασχάλιον. Στὰ 1791 καὶ 1792
 γιὰ κάποιες συμπληρώσεις στὰ Κανόνια τῶν Πασχάλιον. Στὰ 1791 καὶ 1792
 ἐκδίδει στὴ Βενετία τὴν Προσευχὴ Ἑσθινὴ διὰ κάθε χριστιανὸν καὶ τὸ βιβλίον
 Ἐσχάι πασῶν τῶν Δεσποτικῶν ... Ἑσθῶν. Ἐνα ἔργον του, ἡ Ἐθαγγελικὴ
 Ἀρμονία, ἔμεινε ἀνεκδότο. Κείμενά του περνοῦν σὲ ἐκδόσεις Κατηχίσεων.
 Ὁ Σταμάτης μᾶς πληροφορεῖ πὼς στὴ βιβλιοθήκην του ἔχει ὄλων τῶν ἁγίων
 πατέρων ταῖς γραφαῖς καὶ στὸ δωμάτιόν του γίνεται ὀμαδικὴ ἀνάγνωση ἱερῶν
 κειμένων (σ. 26). Δὲν ξέρομε πότε ἀκριβῶς ἔφυγε ἀπὸ τὸ "Ἀμστερνταμ. Γύρω
 στὰ 1790 πάντως· καὶ ἴσως στὸ δρόμον τῆς ἐπιστροφῆς του πρὸς τὸν "Ἄθω, νὰ
 σταμάτησε στὴ Βενετία γιὰ νὰ τυπώσει τὰ βιβλία του. Στὰ 1792 καὶ 1795 τὸν
 βρῖσκον συνδρομητῆ σὲ ἐκδόσεις θρησκευτικῶν βιβλίων (δὲν ἀναφέρεται ὁ τόπος
 βρῖσκον καί: Κώδικα τῆς ἐκκλησίας τοῦ "Ἀμστερνταμ· Van Schaik, De russisch
 -griek Kerk van Heilige Catharina te Amsterdam van ± 1763-1866, σ. 244·
 Β. Σκουβαρά, I. Πρίγκις, "Ἄθ. 1964, 102, 103, 105· Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλάς,
 "Ἄθ. 1872, 193· Κ. Ν. Σάβας, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, "Ἄθ. 1868, 607· Μ. Γε-
 δεῶν, Ὁ "Ἄθως, Κ/πολη 1885, 224· Γ. Λαδάς - Α. Χατζηδόμος, Ἑλληνικὴ Βι-
 βλιογραφία, Συμβολὴ στὸν 18ο αἰώνα, "Ἄθ. 1964, 196.

στό θεό, στο χώρο των άπιστων και των άθεων: «ἐγὼ εἶμι ἀμαρτωλὸς δὲν εἶμι ἄπιστος», γράφει με ἀφέλεια καὶ ἀπόλυτα καλὴ πίστη ὁ Σταμάτης¹. Ἡ ἀπιστία ὅμως κι ἡ ἀθεΐα εἶναι, καὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἔννοιες πολὺ ἐλαστικές, χωροῦν τὰ πάντα: κυρίως τὶς ἐκδηλώσεις ποὺ ἐνοχλοῦν τὶς παραδοσιακὲς νωθρότητες ἢ ἀπειλοῦν τὶς παγιωμένες κοινωνικὲς ἰσορροπίες. Μέσα ἀπὸ αὐτὲς ἐκφράζονται, ἀποφατικά, οἱ ἀνησυχίες μιᾶς συντηρητικῆς κοινωνίας ποὺ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι συντηρητικὴ, ζεῖ καλλιεργώντας τοὺς κάθε μορφῆς φόβους τῆς ποὺ τοὺς συνδέει με τὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ καὶ τῆς κατὰ θεὸν ζωῆς. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ ὁ Σταμάτης ἐκφράζει καλὰ τοὺς φόβους τῆς ἐποχῆς του: ὁ φόβος τοῦ ἄθεου καὶ τοῦ ἐτερόδοξου, ὁ φόβος γιὰ τὰ 'δόγματα' καὶ γιὰ τὴν καθαρότητα τῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς — τελικά: ὁ φόβος τοῦ ξένου καὶ τοῦ νεωτερισμοῦ, ὁ φόβος τῆς Εὐρώπης. Στὰ θέματα αὐτὰ θὰ ἐπανέλθω, γιὰ νὰ ἐπιμείνω περισσότερο, στὶς ἐπόμενες σελίδες.

Ὅπως στὰ θέματα τῆς πίστεως, ἔτσι καὶ στὰ θέματα «τῆς καθ' ἡμᾶς ζωῆς» ὁ Σταμάτης εἶναι διαποτισμένος ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα. Ὁ θεὸς ἔχει φτιάξει τὸν κόσμον· οἱ ἄνθρωποι δὲν μποροῦν (καὶ δὲν πρέπει) νὰ τὸν ἀλλάξουν. Στὴ συνείδηση τοῦ Σταμάτη Πέτρου ὁ κόσμος εἶναι στατικὸς καὶ ἱεραρχημένος. Δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη — ὑπάρχει ἐπανάληψη (ἡμεῖς, σήμερα, θὰ μιλοῦσαμε γιὰ ἀναπαραγωγή) ποὺ ἐξασφαλίζει καὶ τὶς ἰσορροπίες καὶ τὶς ἱεραρχίες. Ὅλα γίνονται, ἢ πρέπει νὰ γίνονται, κατὰ τὴν παράδοση, κατὰ τὴν παλιὰ τάξη: «νὰ περνοῦμεν ὡσὰν καὶ πρῶτα»· «νὰ βασιτοῦμεν τὴν τάξιν ὅπου εἶχαμεν»²: αὐτὰ, βέβαια, ἀναφέρονται σὲ περιστάτικα πολὺ πρόσφατα καὶ πολὺ συγκεκριμένα — στὰ χρόνια ποὺ ὁ Σταμάτης ζοῦσε στὸ Ἄμστερνταμ με τὸ Στάθη Θεομᾶ· ἐκφράζουν, ὅμως, κάποιες γενικότερες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν κόσμον, ὅπως τὸν ζεῖ κι ὅπως τὸν θέλει ὁ Σταμάτης. Ἡ ἀλλαγὴ φοβίζει τὸ 'σκανδαλον', ὅποιο σκάνδαλο, πρέπει νὰ ἀποφεύγεται γιὰτι, ἀκριβῶς, ἐκφράζει πράξεις ποὺ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν κανονικότητα καὶ διαταράσσουν ἰσορροπίες. Ὁ Σταμάτης κάνει τὰ πάντα προκειμένου νὰ ἐπιτύχει 'τὸ ἀσκανδάλιστον': εἶναι μία ἀπὸ τὶς λέξεις ποὺ ἐπανέρχονται με τὴ μεγαλύτερη πυκνότητα στὰ γράμματά του (κι ὁ Κοραῆς θὰ τὴ χρησιμοποιήσει μία φορὰ στὸ δικό του γράμμα τοῦ 1774). Στὴν ἴδια γραμμὴ καὶ

1. Πέτρον, σ. 41.

2. Πέτρον, σ. 5 καὶ 9.

ὁ κοινὸς τόπος: «μισῶ τοὺς ὑπερηφάνους»¹. Τελικά τὸ ἰδανικὸ μοιάζει νὰ εἶναι «ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος», ὁ ἄνθρωπος ποὺ «δὲν δίδει αἰτίαι».

Ἀπὸ τὴ στάση αὐτῆ τοῦ Σταμάτη καὶ ἀπὸ τὶς βεβαιότητες ποὺ γεννᾷ ἀπορρέει καὶ ἡ πλήρης ἀποδοχὴ τοῦ συστήματος ποὺ τὸν ἐκμεταλλεύεται. Ἔτσι νομιμοποιεῖται στὰ μάτια του ἡ ἀπόλυτη ὑποταγὴ στὸ ἀφεντικὸ καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς ὄχι καὶ τόσο ἀξιοζήλευτης θέσης του μέσα στὴν κοινωνία. Ἰπὸ ἓνα ὄρο πάντα: ὅτι καὶ τὸ ἀφεντικὸ θὰ τηρεῖ τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ. Ὁ κάθε ἄνθρωπος βρίσκεται στὴ θέση γιὰ τὴν ὁποία ἔχει προοριστεῖ — ὁ Σταμάτης τὸ ξέρεει καὶ τὸ δέχεται. Στὰ γράμματά του ἀναφέρεται, διαρκῶς, χωρὶς νὰ βαρυσκομᾷ, στὴ δική του θέση: εἶναι 'δοῦλος', 'ἐμπιστευμένος δοῦλος', 'πιστὸς δοῦλος', 'ὑπάκουος'· ἐξαιρεῖ τὴν 'ὑποταγή' του στὸ ἀφεντικὸ. Ὅλα αὐτὰ εἶναι κανονικά, δὲν τὸν ἐνοχλοῦν: «ἐκαστος ἐν ᾧ ἐκλήθη, ἐκεῖ καὶ μενέτω»². Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Νικολόδημος ὁ ἀγιορείτης θὰ διατυπώσει καὶ θεωρητικὰ τὴ θέση ὅτι ἡ ἱεραρχία τοῦ κόσμου ποὺ ζοῦμε εἶναι ἔκφραση, ἀντανάκλαση, τοῦ κόσμου τῶν οὐρανῶν.

Ἄλλωστε, ἂν ὁ Σταμάτης ἀποδέχεται ἀδικαμαρτύρητα τὴ ζωὴ τοῦ 'δοῦλου', αὐτὸ ὀφείλεται καὶ στὸ γεγονός ὅτι ζεῖ μέσα σὲ ἓνα πλέγμα ἀνθρώπινων σχέσεων ποὺ ἐκτονῶνε τὶς ἐντάσεις. Εἶναι παραγινὸς ἀλλὰ τρώει στὸ τραπέζι τοῦ ἀφεντικοῦ του, συζητᾷ μαζί του ἐλεύθερα, ἔχει δικαίωμα ἀκόμα καὶ νὰ δίνει συμβουλές. Ἔχει τὴν 'ἐλευθερίαν' ποὺ τοῦ δίνει ὁ 'αὐθέντης του' καὶ παρὰ τὴ διαφορὰ τῆς κοινωνικῆς τοῦς θέσης θεωρεῖ πὸς με τὸν Κοραῆ θὰ περνοῦν 'ὡσὰν ἀδελφία': πλαίσιο ἀρχαῖο μὲσα στὸ ὅποιο ἐπιβιώνουν, καὶ στὶς πόλεις, κανονικὲς συμπεριφορὲς τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν. Ἔτσι κάποιες στιγμὲς ὁ Σταμάτης ἔχει τὴν ἐντύπωση πὸς εἶναι κι ὁ ἴδιος ἀφεντικὸς γι' αὐτὸ ὅταν ὁ Κοραῆς θὰ σκληρύνει τὴ στάση του, ὁ παραγινὸς θὰ γράψει με παράπονο: «ἐκεῖ ποὺ ἡμουν αὐθέντης ἐκατήνησα ὑπόδουλος»³. Ἄς σημειώσουμε, ἀκόμα, πὸς εἶτε ἀπὸ μιμητισμὸ εἶτε, ἀκριβῶς, γιὰτι ζεῖ μ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους, μέσα σ' ἓνα περιβάλλον ἀστῶν ἐμπόρων, ὁ Σταμάτης δεῖχνει νὰ διέπεται ἀπὸ μερικὲς ἀξίες ποὺ ἀναδεικνύονται ἢ ἀλλάζουν περιεχόμενο στὸ μέτρο ποὺ διαμορφώνεται ἡ ἀστικὴ θεοτολογία. Ἡ τιμὴ, ἡ ὑπόληψη καὶ τὸ χρέος

1. Πέτρον, σ. 8.

2. Ὁ στίχος εἶναι ἀπὸ τὴν Πατρικὴ Διδασκαλία, Κωνσταντινούπολη 1798.

3. Πέτρον, σ. 38.

είναι έννοιες που επανέρχονται σταθερά στα γράμματά του: «τό δικό μου καπιτάλι είναι ή τιμή μου», γράφει κάπου· κι άλλου: «όσον καιρόν δέν μ' άγγιξαν είς την τιμήν, δέν μ' έμειλε τόσον, όμως τώρα βλέπω κ' έκαταχέρισε νά μ' έγγιζή στήν τιμήν και αυτό δέν είνε τρόπος νά τό ύποφέρω»¹.

Άς ξαναγυρίσουμε στους φόβους του Σταμάτη άπέναντι στους κινδύνους τής θρησκευτικής άδιαφορίας, του νεωτερισμού, τής έτεροδοξίας. Άν έπιμενω περισσότερο, αυτό όφείλεται στο γεγονός ότι τά θέματα αυτά, αποτέλεσαν έναν από τους άξιοτες των πνευματικών συγκρούσεων στα προεπαναστατικά χρόνια κι ό Κοραής βρέθηκε στο έπίκεντρο τής πολεμικής.

Ένας από τους φόβους, που λειτουργεί σαν καταλύτης για όλους τους άλλους, είναι ή Εύρώπη. Κοινός φόβος του όρθόδοξου πληρώματος, κοινός τόπος τής συλλογικής νοοτροπίας του τουρκοκρατούμενου έλληνισμού—παρά τις εξαιρέσεις που άρχίζουν νά πολλαπλασιάζονται στα χρόνια που μελετούμε—, προκαλεί αντιδράσεις στις ύποτιες συνδυάζονται, τώρα πιά, τό μίσος έναντίον των καθολικών, ή απέχθεια άπέναντι στους 'λουθηροκαλβίνους' και ή άποστροφή κατά τής 'άθού φιλοσοφίας' του εύρωπαϊκού διαφωτισμού. Τό άμάλγαμα έχει ήδη γίνει την εποχή που γράφει ό Σταμάτης: πριν από τά 1777 ό πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως είχε άπειλήσει με άφορισμό «όλους εκείνους που θά διάβαζαν Ρωμικά Καθολικά βιβλία και ιδιαίτερα τά βιβλία του κ. Βολταίρου»².

Ό Σταμάτης Πέτρου μετέχει σ' αυτό τό σύστημα, είναι διαποτισμένος από τις ιδέες του και τό εκφράζει. Τήν αντίδρασή του άπέναντι στην Εύρώπη δέν την έπηρεάζει τό γεγονός ότι έζησε τόσα χρόνια σ' ένα μεγάλο εύρωπαϊκό κέντρο: αντίθετα, την όξύνει. Χωρίς νά είναι ό κανόνας, ή αντίδραση αυτή εκφράζει πάντως μια από τις κανονικές συμπεριφορές ενός μεγάλου αριθμού έλλήνων εμπόρων που ζούν στα παρυκιακά κέντρα του έξωτερικού. Ό τόπος είναι έτεροδοξος, φοβίζει. Οι δυσκολίες τής γλώσσας έμποδίζουν τις επαφές και τά ανοίγματα. Ή φορεσιά τους τους διαφοροποιεί. Οι έπιβιώσεις του συνεχνιακού πνεύματος παραμένουν ίσχυρές ακόμα κι όταν έχουμε νά κάνουμε με ένα τυπικά καπιταλιστικό περιβάλλον. Στόν

1. Πέτρον, σ. 54 και 17.

2. Βλ. Jean-Louis Carra, «Histoire de la Moldavie et de la Valachie», Ίάσι 1772, 219.

ξένο τόπο οι 'ρωμαίοι προχματευτές' μεταφέρουν και άναπαράγουν τις δομές τής κοινωνικής όργάνωσης που γνώρισαν στόν τόπο τους, ακόμα κι όταν τους επιβάλλεται νά εύθυραμιστούν με τις νόρμες του τόπου που τους φιλοξενεί. Κατά κανόνα οι έλληνικές έμπορικές κοινότητες των παρυκιαίων ζούν περιχαρακωμένες, κλειστές στόν έαυτό τους, γύρω από την όρθόδοξη εκκλησία, τό σχολείο, τό δρόμο με τά έλληνικά μαχαζιά. Παράλληλα υπάρχουν πάντα κάποια ανοίγματα και κάποιες προσαρμογές.

Αυτή την κατάσταση ό Σταμάτης την εκφράζει καλά. Δύχρητη είναι ή δυσφορία του για κάθε έπαφή, που δέν είναι στενά έπαγγελματική, με τους έτεροδοξους. Γι' αυτόν οι μόνες κανονικές σχέσεις είναι με τους 'ρωμαίους', τους όρθόδοξους χριστιανούς. Έπικρίνει τον σιδη Δικμαντή γιατί ή συναναστροφή του είναι όλο με Φραντζέζους και με Καλβίνους¹· φοβόται τη συναναστροφή του Άδριανού Buurt «μήπως και τονε φθείρει είς τά δόγματα»²· και, πάντα, ή άνησυχία πώς ό Κοραής θά «καλβινίσει».

Μαζί με όσα αναφέρονται στα δόγματα είναι κι οι άλλοι φόβοι: για την Εύρώπη, τά ήθη της, τά βιβλία της που αποπλανούν τις ψυχές των όρθόδοξων. «Καθώς σάς είναι γνωστό, έτούτος ό τόπος δέν είνε δια όρθόδοξου χριστιανούς», γράφει στο Στάθη Θωμά, τό Μάρτιο του 1773. «Ή Εύρώπη δέν είναι δι' έμάς, έπειδή τους νέους τους φθείρει και ό Θεός ό άγιος νά μās βοηθάη», είχε γράψει ένα χρόνο νωρίτερα. Και για τον Κοραή θά σημειώσει: «μεγάλο κακό του έγινεν όπου ήλθεν έδώ διαβάζοντας τά διαβολεμένα βιβλία τά φραντζέζικα, έγινεν ώσαν άσως υίός»³.

Δέν έχουμε νά κάνουμε με μια άτομική στάση ή με την αντίδραση ενός καθυστερημένου ανθρώπου. Ή τοποθέτηση αυτή του Σταμάτη εκφράζει καλά τους μέσους όρους τής εποχής του· ή αντίθετη στάση είναι εκείνη που, ως τό τέλος, θά άποτελεί την έξαιρεση— ακόμα και στα χρόνια τής θριαμβευτικής άόδου του διαφωτισμού.

Γιά νά μήν αναζητήσουμε τά παραδείγματά μας μακριά, άς δούμε πώς τοποθετούνται, άπέναντι στα θέματα αυτά, οι άνθρωποι που αποτέλεσαν τό περιβάλλον μέσα στο όποιο έζησε κι ανατράφηκε ό ίδιος ό Κοραής. «Όλοι ζούν μέσα σ' ένα κλίμα άποστροφής προς

1. Πέτρον, σ. 6.

2. Πέτρον, σ. 19.

3. Τά τρία παραθέματα είναι από τις σ. 25, 13 και 41 αυτού του τόμου.

βοκύρης έφτασε στην Πάτμο κουβέντισε για τὸ τετράδιο πὸν εἶχε στὰ χέρια του· καὶ «μόλις ἠκούσθησαν δύο ἢ τρία ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ βλάσφημα, εὐθὺς ἤρθη θροῦς, καὶ γίνεται ταραχὴ καὶ βῆθ πὼς ἐχάθη ἡ πίστις. Καὶ ἐν ταυτῷ οἱ πατέρες ὅλοι τῆς μονῆς, καὶ ὁ λαὸς ὅλος τῆς χώρας, ἄνδρες ἡμῶν καὶ γυναῖκες κοινῇ λιτανεῖαν ποιήσαντες καὶ εἰς τὸν συνήθη τόπον σταθέντες, ἀνεθεμάτισαν πολλὰκις, ὅπου τὰς ἔφερον εἰς τὸν τόπον». Αὐτὰ γίνονται στὴν Πάτμο, καὶ ἐκφράζον τὴ μὴ πλευρὰ τῆς νέας ἐλληνικῆς πραγματικότητος· τὴν ἰδία ἐποχὴ, ὅμως, ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀποκτᾷ ὑπόστασιν ἕνας ἄλλος ἐλληνικὸς κόσμος· ἔτσι τὸ νέο ἡπειρώτῃ πὸν μὲ τὸ 'τετράδιό' του σκανδάλισε τοὺς συντηρητικὸς πατινωτῆς, «καὶ μακρόθεν τινὲς τὸν ἐζήτησαν μὲ μισθὸν ἄδρόν, διὰ διδάσκαλον τῶν παιδίων του»¹.

Αὐτὴ τὴν ἀρχόμενη διχοτομία τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας τὴν εἰκονογραφοῦν καλὰ τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη, ἔτσι καθὼς περιγράφουν τὶς πολλαπλῆς ἀντιθέσεις πὸν ἐκδηλώνονται ἀνάμεσα στὶς παραχρυσιακῆς συμπεριφορῆς πὸν προσωποποιεῖ ὁ πάτριος παραγυῖς καὶ στὴν ἐκκολαπτόμενη νεωτερικὴ νοστροπία τοῦ νεοῦ ἀφεντικοῦ του.

Ὅμως πρέπει νὰ σημειώσουμε πὼς, πολλές φορές, στὴ συμπεριφορὰ τοῦ Κοραῆ ὁ Σταμάτης ἀντιπαρθέτει τὴ δεοντολογία τοῦ συντηρητικοῦ κόσμου, ἔχει τὴν πρακτικὴ του. Αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι καὶ ὁ μόνος τρόπος γιὰ ν' ἀντιμετωπιστοῦν οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐκτροπῆς τοῦ «ἄσωτου υἱοῦ»²: ἡ δεοντολογία καθορίζει καὶ ἐπιβάλλει ἕνα πλῆρες, ἱεραρχημένο, σύστημα ἀξιών, στάσεων καὶ συμπεριφορῶν. Εἶναι ὅμως ἕνας κώδικας ἀναφορῆς. Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὶς ἐξελισσόμενες καταστάσεις τῆς συλλογικῆς ζωῆς δημιουργεῖ μὴ κοινωνικὴ πρακτικὴ σὲ διάστασιν μὲ τὴ δεοντολογία, πὸν ἐπιτρέπει στὶς ἀνθρώπινες ομάδες νὰ ἀντιμετωπίσουν τὰ πραγματικὰ προβλήματα καὶ τὶς πραγματικῆς ἀνάγκες. Αὐτὴ ἡ ἀντικριστοχία δημιουργεῖ μῆκος στοὺς ὑποίους, ὅταν ὑπάρξουν οἱ κατάλληλες κοινωνικῆς προϋποθέσεις, θὰ προετοιμαστοῦν ἀνατρεπτικὰ κινήματα. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ μεταγενέστερου ἔργου τοῦ Κοραῆ ἀξιοποιεῖ, μεθοδικὰ, αὐτῆς ἀκριβῶς τὶς ἀντικριστοχίες καὶ αὐτῆς

1. Τὸ ἐπεισόδιον τὸ περιγράφει ἡ 'Ἀπολογία Χριστιανικῆ', Λειψία 1805, 121-122.

2. Πέτρον, σ. 41.

τὶς ἀντιφάσεις πὸν ἐπιτρέπουν νὰ προωθηθοῦν, ἀποτελεσματικότερα, οἱ ριζοσπαστικῆς λύσεις. Παράλληλα ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία, ἔτσι ὅπως στὰ χρόνια μας ἐκφράζεται ἀπὸ τὴν 'Ἐκκλησία, ζῆρει νὰ βρῆται τοὺς τρόπους γιὰ νὰ γεφυρώσει τὰ χάσματα, νὰ καλύπτει τὶς ἀντιφάσεις καὶ νὰ δικτηρεῖ τὶς ἰσορροπίες.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῶν γάμων ἀνάμεσα σὲ ὀρθόδοξους ἄνδρες καὶ 'λουθηροκαλβίνες' γυναῖκες, ὅπως μπορούμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε στὰ πλαίσια τῆς ἐλληνορθόδοξης κοινότητος τοῦ 'Ἀμστερνταμ'. Ὁ Σταμάτης τρέμει μπρὸς τὴν ἰδέα ὅτι ὁ Κοραῆς μπορεῖ νὰ παντρευτεῖ 'καλβίνα', γιὰτὶ ἔτσι θὰ κινδυνέψει νὰ ἀποστεῖ ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία. Καὶ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ συγκρατηθεῖ, ἐκφράζει τὴ μεγάλη του ἰκανοποίηση ὅταν ἡ 'ἀμορόζα' τοῦ Δικμαντῆ πεθαίνει: «διὰ τὴν ἀγαπητικὴν του σᾶς ἔγραψα πὼς ἦταν ἄρρωστη, ἡ ὁποία ἀπέθανε· καὶ ἡ αὐθεντία του ἀντὶ νὰ τὸ γαρῆ, ἔκλυεν ἀπαρηγόρητα. Ὁ Θεὸς τὸν ἐλυτήθηκεν τὸσον τὴν αὐθεντία του, ὡσὰν καὶ τοὺς γονεῖς του, εἰ δὲ καὶ ἂν ἐζούσεν, εἶχεν ἀπόφασιν διὰ νὰ τὴν παντρευθῆ καὶ σᾶς ἀφίην νὰ στοχασθῆτε τί κακὸ ἤθελε διὰ τὴν ἀντίδρασή του αὐτῇ ὁ Σταμάτης εὐθυγραμμιστοῦ γείνει!»³. Μὲ τὴν ἀντίδρασή του αὐτῇ ὁ Σταμάτης εὐθυγραμμιστοῦ ζεταὶ μὲ τὴ δεοντολογία τῆς 'Ἐκκλησίας πὸν στὰ θέματα τῶν γάμων ὀρθόδοξον μὲ ἑτερόδοξες εἶναι τελείως ἀπορριπτικὴ. Παράλληλα ὅμως ὑπάρχει ἡ πρακτικὴ τοῦ καθημερινοῦ κοινωνικοῦ βίου. Οἱ ἐλληνικῆς παροικίες εἶναι παροικίες ἀνδρῶν· ὀρθόδοξες γυναῖκες δὲν ὑπάρχουν καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ λυθοῦν κάποια οὐσιώδη προβλήματα ὀδηγεῖ σὲ γάμους ὀρθόδοξον πραγματευτῶν μὲ ντόπιες γυναῖκες πὸν οἱ παπᾶδες τῶν παροικιών εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ νομιμοποιήσουν. Στὸν κώδικα «τῆς Ρωμαϊκῆς 'Ἐκκλησίας τῆς ἐν 'Ἀμστερδάμ»⁴, σημειώνονται, γιὰ τὰ χρόνια 1799-1816, ἑντεκα ζευγάρια πὸν ἔχουν νομιμοποιήσει τὴ σχέση τους μὲ ὀρθόδοξο γάμο: ἀπὸ αὐτὰ ἕνα μόνον ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄντρα καὶ γυναῖκα ὀρθόδοξους· οἱ ὑπόλοιποι δέκα γάμοι ἔχουν γίνει ἀνάμεσα σὲ ὀρθόδοξο ἄντρα καὶ λουθηρανὴ γυναῖκα. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς βρῆται καὶ ἕνας Βασίλης Πέτρον, ἀπὸ τὴν Πάτμο, πὸν, ὅπως θὰ δοῦμε, στὴ συνέχεια, πρέπει νὰ εἶναι στενὸς συγγενὴς τοῦ δικοῦ μας τοῦ

1. Ὁ Δ. Γρ. Κ[αμπούργου] ἔχει γράψει (π. 'Ἐβδομάς Δ', 1887, 4) πὼς ἂν οἱ πληροφορίες αὐτοῦ ἀγαθοῦ σὺρ Σταμάτη δὲν εἶναι ὑπερβολικαὶ ὁ θάνατος τῆς κόρης δύναται νὰ θεωρηθῆ ἔθικόν εὐτόχημα».

2. Πέτρον, σ. 30.

3. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ τὸν Σπύρο Ἀσδραχὰ πὸν μοῦ παραχώρησε, πρόθυμα, μικροταινία τοῦ κώδικα αὐτοῦ.

Σταμάτη, ἴσως κι ὁ ἀδερφός του. Ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὴ θρησκευτικὴ δεοντολογία καὶ στὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ εἶναι, ἐδῶ, ἐμφανέστατη. Καὶ ἀκριβῶς, τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης θὰ βρεῖ τὸν τρόπο — αὐτός, ἄλλοιστε, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ρόλους του — νὰ γεφυρώσει τὸ χάσμα καὶ νὰ καλύψει τὴν ἀντίφαση. Ἔτσι, ὅταν, στὰ 1799, ὁ ἐφημέριος Μακάριος Τυπάλδος Ξυδιᾶς, ποὺ μόλις εἶχε διαδεχτεῖ τὸν παπὰ τῶν χρόνων τοῦ Κοραῆ καὶ τοῦ Σταμάτη στὴν ἐκκλησία του "Ἀμστερνταμ, ἀναφέρθηκε στὸν πατριάρχη «διὰ τὰ συνοικέσια ὅπου ἐξανάγκηκε ἠκολούθησαν νὰ συζητηθοῦν οἱ ὠδε οἰκοῦντες τίμιοι πραγματευταὶ καὶ ὀρθόδοξοι ρωμαῖοι μετὰ τὰς λουθηρανὰς Γυναίικας, μὴ εὐρισκόμεναι ὁμογενεῖς», τότε ὁ Πατριάρχης «δέδωκε τὴν παρούσαν ἀπόκρισιν τοῦ κυρ Δημητράκη Σχινᾶ καὶ αὐτὸς τὴν ἔγραφε τοῦ κυρ Μιχαῆλ Πατερᾶκη χιου λέγων οὕτως:

"Ἡ Παναγιότης του καὶ ἡ ἱερὰ Σύνοδος ἄδειαν ἔγραψαν εἰς τὰ τοιαῦτα δὲν δίδουν, δὲν τὸ καταδικάζουν ὅμως, οὔτε τὰ κατατρέχουν, μετὰ τὸ νὰ γίνωνται ἐξ ἀνάγκης. Ὅθεν ὁ ἱερεὺς τοὺς ἄς ἀκολουθεῖ νὰ κάμῃ τὸ ὅσον καὶ ὁ προκάτοχός του ἔκαμε, ὑποχρεώνοντας μόνον τοὺς χριστιανούς ἐκεῖνους διὰ νὰ παρακινουῦν τὰς συζύγους των μετὰ τὸν τρόπον πάντοτε, μήπως μετὰ τὸν καιρὸν κλίνουν εἰς τὸ νὰ ἀπορρίψουν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, καὶ νὰ ἀναδεχθοῦν τὸν νέον"»¹. Ὁ Πατριάρχης καὶ ἡ Σύνοδος ἔχῃ μόνον βρισκουν τὴ λύση ἀλλὰ ταυτόχρονα βρισκουν καὶ τὸν τρόπο νὰ μὴ ἐκτεθοῦν οἱ ἴδιοι καὶ νὰ μὴ ἐξαπολύσουν ἓνα ἐπίσημο ἔγγραφο ποὺ θὰ ἐξέθετε τὴν κορυφὴ τῆς Ὀρθοδοξίας: ἡ συνεννόηση ἔγινε ἀνάμεσα σὲ δυὸ κοσμικούς, τὸν κυρ Δημητράκη Σχινᾶ, στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ τὸν κυρ Μιχαῆλ Πατερᾶκη, στὸ Ἀμστερνταμ. Τὸ κύρος τῆς Ἐκκλησίας παραμένει ἀνέπαφο.

Ἄν αὐτὸς εἶναι ὁ κόσμος ἐνὸς Σταμάτη ποὺ βρίσκεται στὴν κάτω κλίμακα τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας, ἀρκετὰ πρὸ ψηλά, ὁ κόσμος τοῦ Κοραῆ, ὅταν ἐμπαρκάει στὸ Ἀμστερνταμ, δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικός. Δὲν ἀναφέρομαι σὲ ποσοτικὰ φαινόμενα ποὺ νοθεύουν τὴν προοπτικὴ. Γιατὶ, βέβαια, ὅταν ξεκινοῦν κι οἱ δυὸ τους ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὁ Κοραῆς ἔχει περισσότερα χρήματα, ἔχει περισσότερα γράμματα, ἔχει περισσότερες δυνατότητες, σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς νοοτροπίας καὶ τῆς συμπεριφορᾶς μετέχει

1. Πρῶτος: Κώδιξ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐν Ἀμστερδὰμ [1799-1817], φ. 3.

στὸν ἴδιο κλειστό, παραδοσιακὸ, κόσμο μετὰ τὸ Σταμάτη καὶ μάλιστα μετὰ τρόπο πρὸ ἀπόλυτο καὶ πρὸ δεξί. Ἔχουμε νὰ κάνουμε, ἀκόμα, μετὰ τὸ ἴδιο, ἐνικαίω καὶ ἀδιαφοροποίητο, ὀρθόδοξο πλήρωμα ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸν κόσμο καὶ τὴ ζωὴ μέσα ἀπὸ τὶς ἴδιες νοητικὲς κατηγορίες, μόνον ποὺ αὐτὸ ποὺ γιὰ τὸ Σταμάτη εἶναι κανονικὸ ἀντανάκλαστικό, κοινωνικὸς αὐτοματισμὸς, σφαιραλισμὸς ἀπὸ μιὰ μαζὰ παράδοση γενεῶν ποὺ ζοῦν καὶ πεθάνουν μέσα στὴ μίμησιν καὶ τὴν ἐπανάληψιν, γιὰ τὸν ὑπὸ διαμέρφωσιν «σοφολογιώτατο», τὸν Κοραῆ, εἶναι, ἐπιπλέον, καὶ μιὰ στάση συνειδητῆ, ἠθελημένη, στὴν ὁποία τὸν ὠθοῦν τὸ εἰδικὸ περιβάλλον ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχεται καὶ οἱ ἐπιλογές στὶς ὁποῖες τὸν ὀδηγεῖ ἢ πρῶτα φανερωμένη ἠγετική του θέλησις.

Οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ περιγραφές τοῦ Σταμάτη γι' αὐτὸν τὸν πρῶτο Κοραῆ, τὸν «πολλὰ καλὸν καὶ χριστιανικώτατον», ἂν καὶ ἐξαιρετικὰ περιορισμένες καὶ διαλυμένες μέσα στὰ κατεβατὰ τῶν κατηγοριῶν — ἄς μὴν ξεχνοῦμε πὼς ἀρχίζει νὰ γράφει ὅταν τὸ ἀφεντικὸ ἔχει πάρει πρὸ τὸν «κακὸ δρόμο» — ἐπιτρέπουν ὥστόσο νὰ συλλάβουμε μετὰ σχετικὴ σαφήνεια τὸ περιγράμματι τοῦ συντηρητικῆ Κοραῆ: ἐνὸς παραδοσιακοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἂν παραλλάζει σὲ κάτι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ὀρθόδοξης παροικίας τοῦ Ἀμστερνταμ αὐτὸ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη αὐστηρότητα στὰ θέματα τῆς πίστεως καὶ τῆς λατρείας, ἡ λογισμὴ του, ποὺ τὸ περιβάλλον του εἶναι σὲ θέση νὰ ἀποδεχτεῖ καὶ νὰ ἐκτιμῆσει ὑπὸ τὸν ὄρο ὅτι θὰ εἶναι κι αὐτὴ παραδοσιακὴ καὶ ἡ λογισμὴ τοῦ Κοραῆ εἶναι, ἀκόμα, βαθειὰ σηματοδοτημένη ἀπὸ τὸ βάρος τῆς παράδοσης.

Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του ἀπὸ τὴ Σμύρνη στὸ Ἀμστερνταμ, ποὺ βάσταξε ἀρκετοὺς μῆνες, κι ὕστερα στοὺς δέκα πρώτους μῆνες τῆς διαμονῆς του στὴν ὀλλανδικὴ μεγαλοῦπολη, ὁ Κοραῆς ἐμφανίζεται μετὰ ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τηρεῖ τὰ καθιερωμένα.

Στὰ θέματα τῆς θρησκείας πρῶτα (ὀρθότερο θὰ εἶταν νὰ λέγαμε στὰ θέματα τῶν θρησκευτικῶν τύπων ἂν καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ διακρίσις δὲν εἶναι, πάντα, εὐκόλη): ὁ Διαμαντῆς παρουσιάζεται, στὰ εἰκαστικὰ του χρόνια, μετὰ ὅλη τὴν αὐστηρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἡσυχαστικῆς προέλευσης κινήματα ποὺ ἀρχίζουν νὰ ξανανθίζουν, ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια, στοὺς κόλπους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ μετὰ τὰ ὅποια διασταυρώθηκε — εὐνοϊκᾶ, φαίνεται, στὴν

ἀρχή, με ἄκρα ἐθροτότητα στὴ συνέλεια τῆς ζωῆς του. Εἶναι ἀτεγκτος στὰ θέματα τῆς νηστείας: περνᾷ με «ζεροφογίαν» τὴ σαρκωστὴ τοῦ 1771, στὴν κεραντίνα τοῦ Λιβόρνου, ἐπειδὴ δὲν βρίσκονται, ἐκεῖ, σαρκωστικὰ φαγητά· ἡ νηστεία τοῦ δεκαπενταγούστου βρίσκει τὸν Κοραῖ καὶ τὸ Σταμάτη νὰ ταξιδεύουν με ἀμάξι πρὸς τὸ Ἄμστερνταμ: πάλι λείπουν τὰ νηστήσιμα κι ὁ Σταμάτης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ προτείνει νὰ φῶνε κρέας «διὰ νὰ μὴ μᾶς ἀκολουθήσει κημιὰ ἀσθένεια»¹: ὁ Κοραῖς ἀρνεῖται. Ἡ εὐλάβειά του μοιάζει παραδειγματική: τίποτε δὲν θὰ τὸν κάνει νὰ ἀποστεῖ ἀπὸ ἓνα κανὼν ποῦ, ὡστόσο, ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία εἶχε μετριάσει προκειμένου γιὰ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ τοὺς ὀδοιπόρους. Ἀντίθετα, ὁ Σταμάτης, τοῦ ἴποιου ἡ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ εἶναι ἐμπειρική, ξέρεי πὼς με τὴν ἐκκλησία ὑπάρχουν πάντα περιθώρια συμβιβασμοῦ καὶ δυνατότητες ἐξαγορᾶς καὶ συμψηφισμῶν — ἀπὸ τὴν ἐξομολόγηση καὶ τὴ μετάνοια ὡς τὸ συγχωροχάρτι. Γι' αὐτὸ καί, ὅπως εἶδαμε, δηλώνει με τὴ σὺχη ἄνεση: «ἐγὼ εἶμαι ἄμαρτωλός».

Στὸ Ἄμστερνταμ, ὁ Κοραῖς μένει δέκα μῆνες στὸ σπίτι τοῦ ἐφημέριου τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας: κρατᾷ τὶς νηστείες του καὶ παρακολουθεῖ τακτικὰ τὶς λειτουργίες· ἐλέγχει τὸν παπᾶ (ποῦ κι αὐτὸς δείχνει πὼς ξέρει νὰ συμβιβάζει τὶς ἀνάγκες τοῦ τυπικοῦ με τὶς ἀνάγκες τοῦ ποιμνίου του) γιατί καθυστερεῖ τὴν ἐναρξὴ τῆς λειτουργίας περιμένοντας νὰ τελειώσουν οἱ ὀρθόδοξοι πραγματευτὲς τὸ φτιάξιμο τῆς περούνης τους: «διὰ τὰς περούνας ν' ἀφίνωμεν τὴν ἐκκλησίαν»². Εἶναι αὐστηρὸς ἀκόμα καὶ μπρὸς σὲ κάποιες προσκρομογές τῶν ὀρθόδοξων σὲ συνήθειες τοῦ ξένου τόπου ποῦ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση με τὴ δεοντολογία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· ἔτσι, θεωρεῖ «πὼς εἶναι ἄμαρτια νὰ βάζουν οἱ χριστιανοὶ στὸ σπίτι τους κινδρα γυναικίσια»³. Κατηγορεῖ ἓναν ἔμπορο, τὸ Ρήγα Νιώτη, ὅτι «ἀφίνει τὰ παιδιὰ του καὶ γυρίζουν κακῶς κακοῦ καὶ δὲν τὰ νοθετᾷ» καὶ τοῦ προλέγει πὼς «ἔχει νὰ δώσῃ διὰ αὐτὰ ἀπολογίαν εἰς τὸν Θεόν, καὶ τὰ ἐξῆς»⁴.

Ἀντίστοιχα καὶ στὶς ὑπόλοιπες ἐκδηλώσεις του: σὲ ὅλα δείχνει νὰ κρατᾷ τὴν παραδομένη τάξη καὶ συμπεριφορὰ. Στὶς σχέσεις του

1. Πέτρον, σ. 5-6.
2. Πέτρον, σ. 18.
3. Πέτρον, σ. 18.
4. Πέτρον, σ. 45.

με τὸ Σταμάτη διατηρεῖ τὴ διαφορῶμενη σχέση ἀφεντικοῦ - ὑπηρετῆ, στὴν ὅποια ἀναφέρθηκα πρὶ πάντοι: τρῶν στὸ ἴδιο τραπέζι, συζητοῦν, δέχεται τὶς ὑποδείξεις τοῦ παραγιοῦ του. Ὅπως τοὺς εἶχε συμβουλεύει στὴ Σμύρνη ὁ Στάθης Θωμᾶς, φαίνεται πὼς πραγματικὰ περνοῦν ἀδερφικὰ: «εἶχα τὴν ἐλευθερίαν ὅπου μοῦ δώσατε ἀπὸ αὐτοῦ διὰ νὰ περνοῦμεν ὡσάν ἀδελφία καὶ νὰ βαστοῦμεν τὴν τάξιν ὅπου εἶχαμεν»¹ γράφει ὁ Σταμάτης. Στὴν ἐξωτερικὴ του ἐμφάνισι ἀρνεῖται νὰ προσαρμωστῆ καὶ νὰ ἀκολουθήσει τὶς μὸδες τοῦ τόπου: ἀναφέρθηκα ἤδη στὶς περούνες· ὁ Σταμάτης σημειώνει πὼς ὁ σιδρ Διαμαντῆς δὲν ἤθελε οὔτε ἀνὰ βγάλη τὸ καλουπάκι, μήτε τὸ μουστάκι του νὰ κόψῃ»². Τὰ φορέματά του εἶναι «ταπεινὰ»³ καὶ γιὰ πολὺν κηιρὸ ἐξοικολοθεῖ νὰ ντύνεται με τὰ «μακρὰ ρούχα», τὰ ἀνατολίτικα. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ συμπεριφορὰ του στὰ ἐμπορικὰ πράγματα: «στὴς ἀρχαῖς ὅπου ἤλθαμε ἐφάνηκε στὴν Μπουρσα ταπεινὰ»⁴ καὶ διευθίνει τὴν ἐπιχείρησή του με φρονιμάδα. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι τὰ βλέπουν ὅλα αὐτὰ καὶ τὸν ὑπολήπτουνται, τὸ ἴδιο καὶ οἱ ὀλλανδοὶ με τοὺς ὁποίους συνεργάζεται: ὅλοι «ἐθαροῦσαν πὼς θὰ γείνη καλὸ παράδειγμα σὲ ὅλους τοὺς Ρωμαιοὺς»⁵.

Ὅτὰ μπορούσαμε νὰ ἐνισχύσουμε αὐτὸ τὸ πορτραῖτο παρουσιάζοντας ἀντίστροφα γιὰ τὴν πρώτη αὐτῆ περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Κοραῖ στὸ Ἄμστερνταμ, ὅσα ὁ Σταμάτης καταγγέλλει σάν ἀρνητικὰ γιὰ τὴ δεύτερη. Ὁ κίνδυνος ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν πραγματικότητα θὰ εἶταν μικρός. Θὰ μᾶς εἰδειχναν καὶ αὐτὰ πὼς ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Διαμαντῆ ἀνταποκρινόταν σ' αὐτὸ ποῦ ὁ Σταμάτης θεωροῦσε πὼς πρέπει νὰ εἶναι οἱ νόρμες τῆς κανονικῆς ζωῆς: «ἐδῶ ἀγαποῦν αὐτοὺς ποῦ περιπατοῦν ταπεινὰ καὶ τιμημένα»⁶.

Κι ὕστερα ὅλα αὐτὰ ἀλλάζουν. Δὲν εἶχε κλείσει, καλὰ-καλὰ, ἓνας χρόνος ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Ἄμστερνταμ καὶ ὁ Κοραῖς «ἐκαταχέρησε νὰ ψηλώνεται» κι ἀρχισε νὰ βάζει «δικαῖς του τάξεις κατὰ φηνασίαν». Οἱ παραδοσιακὲς ἰσορροπίες ἀνατρέπονται ἡ μιὰ μετὰ τὴν ἄλλη καὶ στὴ θέση τους προβάλλουν θρηκμθευτικὰ οἱ νέες ἀξίες

1. Πέτρον, σ. 9.
2. Πέτρον, σ. 12.
3. Πέτρον, σ. 21.
4. Πέτρον, σ. 21.
5. Πέτρον, σ. 11.
6. Πέτρον, σ. 21.

της γήινης ευδαιμονίας, της ελευθερίας της σκέψης, της ανεξίτηρθησκειας και της ατομικής ελευθερίας. 'Αντί για τους κλειστούς ορίζοντες, μιὰ άκόρεστη περιέργεια για όλα· αντί για τὰ καλὰ γραμματικά και τὰ θρησκευτικά βιβλία, ή δίψα για τήν κάθε μάθηση και για τις νέες γνώσεις· αντί για τις νηστείες και τήν εγκράτεια, ό έρωτας, τὰ γλέντια, τὰ ξενύχια· αντί για τήν άνωουμία της συλλογικής ζωής, ή αυτόνομη παρουσία ενός επιθετικού ατομισμού· κι αντί για τὸ μαχαζι του έξαρτημένου μεταπράτη, ή άπόπειρα μετασχηματισμού του σε έκσυγχρονισμένη καπιταλιστική επιχείρηση. "Όλα αλλάζουν κι όλα μαζί: «άκόμη δέν έγινε χρόνος όπου ήλθεν έδω κ' έκαμε τόσην μεταλλαγήν, άμη άν κάμη άκόμη πέντε ώς έξη χρόνους τί θά γένη;»¹. 'Τὰ άνοιγματα αυτά συνοδεύονται με αντίστοιχες άπομακρύνσεις, που μερικές φορές φτάνουν στα όρια της ρήξης με τις παλιές μορφές ζωής και τούς ανθρώπινους φορείς τους.

Συνθισμένος στα φρόνιμα και στα ταπεινά, ό ταλαιπώρος Σταμάτης παρακολουθεί τὸ σεισμό χωρίς να έχει τή δυνατότητα να αντιδράσει. 'Όκτώβριο 1772 στέλνει τὸ πρώτο του γράμμα στο Στάθη Θωμά: «σε γράφω και από τὰ πολλά κλάματα δέν μπορώ να βσταάξω τήν πέναν»². 'Εξακολουθεί, ώστόσο, να ζει με τὸν Κοραή και να γράφει στη Σμύρνη επί δυο χρόνια («άτός μου θαυμάζομαι και θαυμάζω πώς υπέφερα τέτοια δυστυχισμένην ζωήν τώρα τόσους χρόνους»)·³ και μέσα από τις περιγραφές του μάς επιτρέπει, όπως είπαμε, να συλλάβουμε τις έκδηλώσεις που χαρακτηρίζουν τή μεταβολή του Κοραή. 'Όπως είναι φυσικό, επιμένει περισσότερο σ' αυτά που βλέπει και σ' αυτά που άκούει: «εγώ μιλω εις εκείνα που βλέπω» κι άλλου: «σε γράφω εκείνο όπου βλέπω»⁴. Του διαφεύγουν έτσι σημαντικές πλευρές που θά έδιναν τήν πλήρη τους διάσταση στα όσα έγιναν και θά επέτρεπαν μιὰ ασφαλέστερη άναγωγή στα κίνητρα. Και έτσι, ή μαρτυρία του είναι πολύτιμη.

Μέσα στο καινούριο περιβάλλον της μεγάλης πολιτείας όλα έρεθίζουν τήν περιέργεια του Διαμαντή Κοραή κι όλα λειτουργούν σαν πρόκληση για έναν άλλο, διαφορετικό, τρόπο ζωής. (Κάθε λογής πράγματα κουριόζια) προκαλούν τὸ ενδιαφέρον του σε όλους τούς το-

1. Πέτρον, σ. 19.

2. Πέτρον, σ. 8.

3. Πέτρον, σ. 43.

4. Πέτρον, σ. 7, 24· βλ. και σ. 27.

μείς: ή όπερα, ή μουσική, οι καθολικές και οι προτεσταντικές εκκλησίες, οι δυνατότητες της τυπογραφίας, τὰ έργαστήρια φυσικής ιστορίας, τὰ όλλανδικά καθηχητικά σχολεία, οι τρόποι διδασκαλίας... "Όλα θέλει να τὰ δει από κοντά, να τὰ γνωρίσει. Οι περιορισμένοι ορίζοντες του σμυρνιού πραγματευτή διευρύνονται κι ή φωτισμένη Ευρώπη τὸν μαγεύει και τὸν κερδίζει. Κάποιες προϋποθέσεις υπήρχαν, άλλωστε, που βοήθησαν να υπερνικηθούν εύκολότερα οι άναστολές, να πραγματοποιηθεί όμαλότερα ή μετάβαση προς τις νέες αξίες και ή προσαρμογή στις νέες πραγματικότητες: ή έφεσή του προς τὰ γράμματα, που είχε ήδη εκδηλωθεί στην πατρίδα του, ή φίλια του με τὸν Βερνάρδο Keun, (αυτόμιο) της προτεσταντικής εκκλησίας της Σμύρνης, που τὸν εισάγει σε προηγμένους όλλανδικούς κύκλους, φαίνεται πως έπαιξαν σημαντικό ρόλο προς αυτή τήν κατεύθυνση.

Πάντως, τὰ μακριά ανατολίτικα ρούχα του άποτελούσαν ένα μεγάλο έμπόδιο για τήν ένσωμάτωσή του στο νέο κόσμο: τὸν διαστέλλουν αυτόματα από ένα περιβάλλον στο όποιο θέλει να νιώθει ισότιμος· κι επιπλέον δυσκολεύουν και τις έρωτικές σχέσεις: μιὰ όλλανδέζα 'άμορόζα' του Κοραή άρνεϊται να βγει μαζί του στὸν περίπατο επειδή φορά μακριά ρούχα. Για τή νοοτροπία της εποχής ή τροποποίηση της ένδυμασίας, τὸ πέραςμα από τήν ανατολίτικη στη φράγκικη φορεσιά άποτελει μεγάλο σκάνδαλο. Τὸ πόσες φορές επανέρχεται ό Σταμάτης σ' αυτό τὸ θέμα είναι ένδεικτικό, όπως ένδεικτική είναι και ή σύνδεση που κάνει, άναφερόμενος στὸν Κοραή, ανάμεσα στη «μεταλλαγήν τόσον εις τὰ ρούχα, ώσαν και εις τήν έπαρσιν»¹. 'Ο ίδιος ό Κοραής θά διαστάσει πολύ ώσπου να κάνει τὸ μεγάλο βήμα: στην 'άμορόζα' θά υποσχεθεί πώς θά βγάλει τὰ ανατολίτικα ρούχα σ' ένα χρόνο· άργότερα ζητᾶ τή γνώμη ενός έλληνα μεγαλέμπορου, άν μπορεί («τὴν ήμέραν να φορή τὰ μακριά ρούχα και τήν νύκτα να βάζη φράγκικα να γυρίζη»)·² 'Ο Σταμάτης τὸ άκούει και δέν τὸ πιστεύει· γράφει στο Θωμά: «θαυμάζω πώς άποτόλημσε... άνετρίχιασα ώσαν τὸ άκουσα πώς άποτόλημσε να τὸ ειπή»³. Αυτὰ δείχνουν και τί ρόλο πρέπει να έπαιξε για τήν άποδέσμευση του Κοραή από τὰ παραδοσιακά σχήματα συμπεριφοράς, ή άλλαγή της ένδυμασίας. "Όταν τελικά τὸ άποφάσισε, έφτασε, φαίνεται, στην

1. Πέτρον, σ. 21.

2. Πέτρον, σ. 7 και 8.

3. Πέτρον, σ. 8.

υπερβολή: φράγγικα ρούχα, περούκια, καπέλλο με φτερά, χρυσό καπέλλο, «φριούμπες» στα παπούτσια, χρυσά σειρήνια, μπαστούνη, σπαθί στη μέση όταν βγαίνει περίπατο. Πάλι ο Σταμάτης κάνει τη σύνδεση ανάμεσα στην αλλαγή της ενδυμασίας και στη γενικότερη αλλαγή της συμπεριφοράς του Κοραή: «μάλιστα τώρα όπου έβαλεν τὰ φράγγικα ρούχα, ηῦγαλεν παντελῶς τὸ γιουλάρι [=χαλινάρι] καὶ γυρίζει ὡσάν χειμένο πρόβατον»¹. Αὐτὰ συνοδεύονται κι ἀπὸ ἄλλες ἐκδηλώσεις κομψότητας καὶ φιλαρέσκειας ποὺ κάνουν κι αὐτὲς τὸ Σταμάτη νὰ ἀνατριχιάζει: «φέρνει κάθε ἡμέρα τὸν περουκιέρη νὰ τοῦ φτιάξη τὰ μαλλιά μὴν ὥραν (...) ὕστερα ἀπὸ τὸ μεσημέρι καὶ πάντοτε ἔχει τὸν καθρέφτη κοντά του, τὸ τσιμπιδι καὶ τὸ ψαλιδάκι, ὡσάν νὰ ἦτο καμμιὰ γιοῦ φράου. Μάλιστα ἔχει ἓνα συχαμένο ἰδίωμα ὅπου πάντοτε μπρὸς στὸ καθρέφτη στέκει»². Φροντίδα γιὰ τὸ ντύσιμο, γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, γιὰ τὴν κομψότητα: ἄλλη μιὰ ἐκδήλωση τοῦ ἀτομικισμοῦ, μιᾶς 'μοντέρνας' συμπεριφοράς ποὺ βρίσκεται σὲ διάσταση με τὰ παραδοσιακὰ πρότυπα. Οἱ χαρὲς τῆς ἐπίγειας ζωῆς ἀντικαθίστουν τὸ ἀσπτηρό, σχεδὸν ἀσκητικὸ, ἰδανικὸ ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Κοραὴς ἐνσάρκωνε, στὰ μάτια τοῦ Σταμάτη, ὅταν ἔφτασε στὸ Ἄμστερνταμ. Στὴν ἴδια σειρὰ πρέπει νὰ ἐγγράψουμε τὰ γλέντια του³, τὰ ξενούχια του⁴, τὶς σπατάλες του⁵, τὰ μαθήματα ξιφασκίας⁶ καὶ τοῦς ἐρωτῆς του⁷.

Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ σκανδαλίζουν τὸ Σταμάτη γιὰ διάφορους λόγους: ἀέκαμεν μιὰ ἀγαπητικὰ καὶ πότε ἡ ἀθηνεία του πάει στὸ σπίτι τῆς· πότε ἔρχεται αὐτὴ καὶ τὸν εὐρίσκει, ἡ ὅποια εἶναι ἕως 18 χρονῶν καὶ σφαλιῶνται στὴν πίσω κάμαρα καὶ περνοῦνε τὸν καιρὸν»⁸. «πράγμα ἀπαίσιον (...) τὴν κάμαρα τὴν ἐσφάλισεν καὶ ἐκλείδωσε ἀπὸ μέσῃ»⁹. Ὑστερα εἶναι ὁ κίνδυνος πὼς ὁ Κοραὴς θέλει νὰ παντρευτεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀγαπητικίς του, πράγμα ποὺ

1. Πέτρον, σ. 27.

2. Πέτρον, σ. 12.

3. Πέτρον, σ. 20.

4. Πέτρον, σ. 7, 20, 21.

5. Πέτρον, σ. 8, 20, 28.

6. Πέτρον, σ. 18.

7. Πέτρον, σ. 18, 20, 22, 24, 30, 32-33· βλ. καὶ Δ. Σ. Γκίνης «Ὁ Κοραὴς ἐρωτευμένος», π. Ἑλληνικὴ Λημμογραφία 10, 1953, 115-117.

8. Πέτρον, σ. 20.

9. Πέτρον, σ. 22.

προϋπόθετε, κατὰ τὴν ὑπόσχεση ποὺ εἶχε δώσει, ὅτι θὰ προσχωροῦσε στὴν καλβινικὴ ἐκκλησία. Ἡ ἔντονη παρέμβαση τοῦ πατέρα του κι ὁ θάνατος τῆς κοπέλλας ἀποσόβησαν αὐτὸ τὸ ἐνδεχόμενο. Κι ἐδῶ ὅμως ἔχουμε, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κοραή, μιὰ καινούρια στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα, ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ μέτρα τῆς κανονικῆς συμπεριφοράς τῶν ὀρθόδοξων πραγματευτῶν: ἄλλη μιὰ διάσταση με τὸ φυσικὸ του περιβάλλον· ἄλλη μιὰ εὐθυγράμμιση πρὸς τὸ κλίμα τῆς ἀστικῆς ἐλευθερίας καὶ ἠθικῆς, ποὺ συνδυάζεται καὶ με μιὰ πιὸ ἐλαστικὴ, φιλελεύθερη, ἀντιμετώπιση τῶν σχέσεων με τὸν μὴ ὀρθόδοξο, τὸν προτεσταντικὸ κόσμο. Στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε καὶ σὲ ἐπόμενες σελίδες.

Μὰζι μ' αὐτὴ τὴ δίψα τῆς ζωῆς, ἡ δίψα γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὴ μάθηση ἐκδηλώνεται με ἴση ἔνταση. Στὸν τομέα αὐτὸ ὑπάρχει συνέχεια σὲ σχέση με τὶς προηγούμενες ἐπιδόσεις τοῦ Κοραή στὴ Σμύρνη. Ὑπάρχει ὅμως ταυτόχρονα κι ἓνα πέρασμα σὲ ἓνα ἀνώτερο ἐπίπεδο καὶ σὲ μιὰ πιὸ σύνθετη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων, ποὺ ὀδηγεῖ στὴ ρῆξη. Αὐτὰ ποὺ μαθαίνει στὴ Σμύρνη, εἶναι, ἴσως, πολλὰ, ἀλλὰ ἔχουν ἓνα ἕριο γιὰ τὸ ὅποιο ὁ Κοραὴς θὰ μιλήσει ἐπανεπιλημμένα. Γενὸς πάντως εἶναι ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀρχή, οἱ Ἕλληνες ἔμπροστί τῆς Ὀλλανδίας κι ὁ ἴδιος ὁ Σταμάτης ἐκτιμῶν τὴ λογισμὸν του¹. Ὡστόσο τὸ περιβάλλον τοῦ Ἄμστερνταμ λειτουργεῖ καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα σὰν πρόκληση καὶ σὰν καταλύτης.

Γιὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα ποὺ εἶχε διδαχτεῖ στὴ Σμύρνη, οἱ ἐμπειρίες του στὸ Ἄμστερνταμ τοῦ ἀνοίγουν καινούριες προοπτικὲς ποὺ θὰ σημαδέψουν ὅλο τὸ μεταγενέστερο ἔργο του. Γράφει ὁ ἴδιος: στὴν Ὀλλανδία ἠγνωρίσας ἀνθρώπους σοφοῦς, καὶ ἀπορρίψας τὸν ζυγὸν τῶν ἀθλίων γραμματικῶν, ἤρχισα νὰ σπουδάξω τοὺς ἑλληνικοὺς συγγραφεῖς, με μέθοδον παντάπαισι διάφορον, ἡ ὅποια μέθοδος ὕχι μόνον με ἔκαμε νὰ μαντεύσω πολλὰ δυσνόητα τῶν προγόνων μου, τὰ ὅποια δὲν ἤθελα νοήσω ποτὲ με τὴν βοήθειαν τοῦ ἰσχυροτάτου Θεοδώρου καὶ τοῦ παχυτάτου αὐτοῦ σχολιαστοῦ, τοῦ Νεοφύτου², ἀλλὰ καὶ νὰ διορθώσω καὶ τὴν μητρικὴν μου διέλεκτον, ἐκ μόνης τῆς ἀναλογίας, τὴν ὅποιαν ἔχει πρὸς τὴν αὐτῆς μητέρα τὴν παλαιάν»³. Ἡ

1. Πέτρον, σ. 6, 8, 15, 25-26, 36, 45, 47, 51.

2. Ἐννοεῖ τὴ Γραμματικὴ τοῦ Θ. Γαζή καὶ τὰ σχόλια τοῦ Νεοφύτου Καλοσκυλίτη.

3. Α. Κοραή, Ἄλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Α' 1964, 65.

«μέθοδος του Κοραή» έχει τις καταβολές της στο "Αμστερνταμ.

Είναι, εποίτα, οι καινούριες περιέργειες και τὰ νέα ενδιαφέροντα που προκαλεί ή ζωή σέ ένα από τὰ μεγάλα κέντρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Στά χρόνια του Κοραή τὸ "Αμστερνταμ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μιὰ από τις ἐλάχιστες πόλεις τῆς Εὐρώπης ὅπου ἡ ἔρευνα εἶναι ἐλεύθερη και ἡ τυπογραφία λειτουργεῖ χωρὶς λογοκρισίες. Τὰ ἐρεθίσματα εἶναι, ἔτσι, πολλαπλάσια και οἱ δυνατότητες γιὰ ἀνθρώπους σὰν τὸν Κοραή, μεγαλύτερες.

Εἶδαμε, προηγουμένα, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τις συλλογές τῆς φυσικῆς ἱστορίας· ὁ Σταματῆς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶχε ἀγοράσει «ένα σκέλεθρο» και ὅτι «γυρεύει και αὐτός (. . .) νὰ κάμη καμινέτο»¹. Ὁ ντόμιμος Α. Buurt τὸν διδάσκει, δυὸ φορές τὴν ἐβδομάδα, Γεωμετρία και Λογική². Παράλληλα σπουδάζει Μεταφυσική και Φυσική Θεολογία³. Γράφει ὁ Σταματῆς: «ἔχει τέσσαρους δασκάλους· ὁ πρῶτος τὸν μαθαίνει ὀλλανδέζικα, ὁ δεύτερος ἐβραϊκά και σπανιόλικα, ὁ τρίτος γεωμετρία, ὁ τέταρτος τὴν κιθάρα, ἕνα ἐγγλέζικο παιχνίδι και τὸν ἴδιον καιρὸν τὸν μαθαίνει και φραντζέζικα τραγούδια με τὴ μουσική»⁴. Κι ἐδῶ ἡ διψα, ἡ ἀπληστία νὰ τὰ μάθει ὅλα, νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ ὅλες τις δυνατότητες πού του παρέχονται.

Ὁ ἴδιος γράφει στὴν *Αὐτοβιογραφία* του πὼς ὅσον καιρὸ του ἄφηγε ἡ ἀπασχόλησή του με τὸ ἐμπόριο τὸν ἀφιέρωνε και τὴν παιδείαν»⁵. Ἡ ἐκδοχή αὐτὴ φαίνεται πιθανότερη ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἄλλη, πού παρουσιάζει τὸν Κοραή νὰ παραμελεῖ τὴν ἐμπορικὴ του ἐπιχείρηση γιὰ νὰ καταγίνεται με τὰ γράμματα⁶. "Αλλωστε σὸ "Αμστερ-

1. Πέτρον, σ. 17.

2. Πέτρον, σ. 17· βλ. και Βίος Α. Κοραή. Παρίσι 1833, 17· Α. Κοραή, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Β' 1965, 257· Α. Κοραή, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλά Γ' 1885, 82-83.

3. Ἡ πληροφορία βρίσκεται σὲ ἀνέκδοτο γράμμα του Β. Keun (Σμύρνη, 1793) πρὸς τὸν Ρ.-Α. Guys πού περιέχει πληροφορίες γιὰ τὸν Κοραή. Τὸ γράμμα αὐτὸ πρόκειται νὰ τὸ ἐκδόσει ἡ Ἴφιγ. Ἀναστασιάδη. Τὴν εὐχαριστῶ και ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὴν προθυμία με τὴν ὅποια μου παραχώρησε ἀντίγραφὸ του.

4. Πέτρον, σ. 7. Στὸ γράμμα του γιὰ τὸ ὅποιο γίνεται λόγος στὴν προηγουμένη σημείωση, ὁ Keun σημειώνει πὼς ὁ Κοραῆς εἶχε μάθει στὴ Σμύρνη ἰταλικά, γαλλικά, λατινικά και ἀγγλικά και ὅτι σὸ "Αμστερνταμ ἔμαθε ἰσπανικά, ἐβραϊκά, γερμανικά και ὀλλανδικά.

5. Βίος Α. Κοραή . . . , 1833, 18.

6. Βλ. ἐδῶ, σ. 88 (Villoison), 92-93 (Κούμας), 95 (Θερσιανός), 103 (Κνός), 106 (Δασκαλάκης).

νταμ δὲν ἔκανε συστηματικὲς σπουδές· και ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔχει γραφεῖ ἀπὸ μερικοὺς κοραϊστὲς δὲν φαίνεται νὰ συναναστράφηκε ἢ ἔστω νὰ παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τις ἐργασίες τῶν φιλολόγων τῆς ὀλλανδικῆς Σχολῆς. Κορφολογᾶ ἀπὸ παντοῦ, ἀνοίγεται πρὸς ὅλες τις κατεύθυνσεις και ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εὐθυγραμμίζεται με τὴν τάση πρὸς τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό πού χαρακτηρίζει τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς του Διαφωτισμοῦ.

Θὰ θέλαμε νὰ ζέραμε ποιοὺς συγγραφεῖς ἐδιάβασε, ποιά βιβλία συγκροτοῦσαν τὴ βιβλιοθήκη του. Ὁ Σταματῆς δὲ μᾶς μιλά γι' αὐτά. Ἀπὸ μεταγενέστερα κείμενα του Κοραῆ μπορούμε νὰ ἐπισημάνουμε, ἐλάχιστους τίτλους: τὴ Σύνοψη του Πόλου¹, ἕνα ἐγχειρίδιο Λογικῆς, γραμμένο ἀπὸ τὴν Iosina Carolina van Lynden, τὴ γυναίκα του Buurt (ἔργο «ὀλότελα διάφορον» ἀπὸ τὴ Λογικὴ πού εἶχε διδαχτεῖ στὴ Σμύρνη)², μερικά βιβλία του ἴδιου του Buurt, ἀπὸ τὰ ὅποια ἕνα σὲ γαλλικὴ μετάφραση του Β. Keun³ και ἕνα *Traité de la Morale de l'Église*, βιβλίον πού στρέφεται ἐναντίον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας και τὸ ὅποιο διάβαζε «δὲν ἐμπορεῖς νὰ λογιᾶσης με πόσην ἡδονήν». Τριανταπέντε χρόνια ἀργότερα θυμᾶται πὼς εἶναι βιβλίον «ἐπιτηθειώτατον νὰ καθάριση τὰς κεφαλὰς ἀπὸ πολλὰς αἰσχρὰς προλήψεων»⁴. Αὐτὰ εἶναι ὅλα. Ἄς προσθέσουμε, χωρὶς νὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσουμε περισσότερο, και ἐκείνα «τὰ διχβολεμένα τὰ βιβλία τὰ φραντζέζικα» πού διαβάζοντάς τα «ἐγένινεν ὡσάν ἄσωτος υἱός»⁵. Πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση θὰ σημειῶνα τὴν παρατήρηση του Σταματῆ ὅτι ὁ Διαμαντῆς, ἂν και «σοφολογιώτατος», ἀποφεύγει νὰ πᾶει, μετὰ τὴ λειτουργία, σὸ δωμάτιο του παπᾶ, γιὰ νὰ διαβάσει και νὰ ἐρμηψέει στοὺς ἄλλους ὀρθόδοξους τὰ βιβλία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας⁶.

Μποροῦμε πάντως νὰ διαπιστώσουμε πὼς σὸ "Αμστερνταμ σταθεροποιεῖ και διευρύνει τὴν ἀρχαιομάθειά του. Ἀναφέρθηκα ἤδη

1. Α. Κοραῆ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλά Β' ἈΘ. 1885, 586.

2. Βίος Α. Κοραῆ . . . , 1833, 17.

3. αὐτ., σ. 17. Γιὰ τὰ ἔργα του Buurt πβ. D. C. Hesseling, "Korais et ses amis hollandais" (= *Εἰς Μνήμην Σα. Λάμπρου*, ἈΘ. 1935, 3-4) πβ. του ἴδιου: "Uit de Geschiedenis der Studie van het Nieuwgrieks", Χάρλεμ 1939, 19.

4. Α. Κοραῆ, *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλά Β' 1885, 251-252.

5. Πέτρον, σ. 41.

6. Πέτρον, σ. 26.

στην «ἀπόρριψη του ἀθλίου ζυγοῦ τῶν ἀθλίων γραμματικῶν» καὶ στὴ μύση του σὲ νέες μεθόδους γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας γλώσσας. Τὸ γράμμα του τοῦ 1774, μὲ τὰ παραθέματα τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Εὐριπίδῃ, τοῦ Μενάνδρου, ὑποδηλώνει τὴν ἐκτικὴ τῶν ἀναγνωσέων του¹. Σῶζεται, ἐπίσης, ἓνα τετράδιο σημειώσεων τοῦ Κοραῖ, χρονολογημένο ἀπὸ τὸν ἴδιο: «1774, Ἰανουαρίου 27, Ἀμστελοδάμ». Πρόκειται γιὰ μιὰ συναγωγή ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν λέξεων ποὺ ἀντλεῖται ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς (Ἡρόδοτος, Ἀθήναιος), ποὺ δείχνει ὅχι μόνον τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀλλὰ καὶ τὸ συστηματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀρχίσει, ἀπὸ τότε, νὰ μελετᾷ².

Αὐτὰ τὰ λίγα καὶ διάσπαρτα στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις τοῦ Κοραῖ στὸ Ἄμστερνταμ ἐπιτρέπουν πάντως νὰ ἐπισημάνουμε τὴ γενικὴ κατεύθυνση ποὺ ἀκολουθεῖ: ἐπιστῆμες, γαλλικὴ παιδεία καὶ βιβλία, ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Εἶναι τὰ τυπικὰ ἐφόδια τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀποδεσμεύει τὴ σκέψη του ἀπὸ τὴ θεολογικὴ παράδοση καὶ τρέπεται πρὸς τὴν ἐλεύθερη ἐρευνα τοῦ κόσμου, τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἱστορίας. Γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν, ἀκόμα, ἐπικίνδυνους νεωτερισμοὺς ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ μετὰκενωθοῦν καὶ νὰ καρποφορήσουν. Οἱ ἀντιδράσεις τοῦ Σταμάτη εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν ἀποψη ποὺ προκαλοῦν σὲ ἓνα κόσμον ποὺ ἔχει συνηθίσαι νὰ ἀρκεῖται στὶς ἀλήθειες ποὺ τοῦ προσφέρουν οἱ Θεῖες Γραφεῖς καὶ ἡ Ἀποκάλυψη. «Ἡμεῖς νενικημένοι ἀπὸ μίαν ἐωσφορικὴν μηχανὴν δὲν ἀκούμεθα εἰς τὰ ἐντάλματα τοῦ Δεσπότη ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἰς τὰς παραδόσεις τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ ἐπομένως εἰς τὰς διαταγὰς τῶν Ἁγίων Οἰκουμενικῶν ἐπτὰ Συνόδων, ἀλλὰ θέλομεν νὰ εὐρωμεν καὶ τὸν λόγον καὶ τὴν αἰτίαν τοῦ καθ' ἑνός (...) φρονήματα ἐὰν δὲν σφάλλω σατανικά, προλήψεις ἐωσφορικάς, θὰ γράψαι ὁ Σέργιος Μακρᾶτος³. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἡ Ὁρθόδοξης Ἐκκλησία ἐπαγρυπνεῖ: μὲ τὴν πολεμικὴν ποὺ θὰ προκαλέσει, μὲ τὶς ἀπαγορεύσεις

1. βλ. Κ. Ἀμαντος, «Ἀδαμάντιος Κοραῖς», π. Ἑλληνικά 6, 1933, 10.
2. Βλ. Α. Μάμουκας, στὸν τόμον Α. Κοραῖ, Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγράμματα, Α' Ἀθ. 1881, σ. 4α'-4β'. Τὸ τετράδιο σώζεται σήμερον στὴ Βιβλιοθήκη Κοραῖ τῆς Χίου· εἶναι ἐκεῖνο ποὺ περιγράφει ὁ Στ. Καββάδας, Ἡ ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κοραῖ, Ἀθ. 1933, 126, ἀρ. 290.
3. Σ. Μακρᾶτος, Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς ναυοπλίας κατὰ τῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου, Βιέννη 1797.

καὶ τοὺς ἀφορισμοὺς ποὺ θὰ ἐξαπολύσει κάθε φορὰ ποὺ χρειάζεται, προσπαθεῖ νὰ συντηρήσει τὴν ἀκεραιότητα τῆς παράδοσης καὶ τὴν πνευματικὴ συνοχὴ τοῦ πληρώματός τῆς: ὅλοι αὐτοὶ οἱ νεωτερισμοί, οἱ ἐπιστῆμες, ἡ φιλοσοφία, εἶναι πράγματα περιττὰ ἀφοῦ ὑπάρχουν καὶ θεαὶ Γραφαί, αἷς πιστεῦειν ὀφειλομεν μᾶλλον, ἢ πάσαις ἡμῶν ταῖς αἰσθήσεσιν»⁴.

Σημειώσα σὲ προηγούμενες σελίδες ἀντιδράσεις τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴ γαλλικὴ παιδεία καὶ στὴ φωτισμένη Εὐρώπη. Ἡ δυσπιστία εἶναι ἐξίσου ἔντονη γιὰ τὴ νεωτερικὴ ἐπιστῆμη: ἓνα χωρίο τῆς Χριστιανικῆς Ἀπολογίας ἐκφράζει καλὰ τὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατεῖ: «Μακρὰν ἢ πολὺσχημος Γεωμετρία· μακρὰν ἢ κενέμφατος Ἀλγεβρα· μακρὰν κάθε ἀνθρωπίνῃ ἐπιστῆμῃ καὶ μάθησις. Εἰς τὰ ἐξ ἀποκαλύψεως δὲν ζητεῖται ἀποδείξεις ἀλλὰ πίστις»⁵. Ἡ γνωστὴ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος τοῦ 1819 θὰ κωδικοποιήσῃ, ἀργότερα, τὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις⁶. Ἀντίστοιχη καχυποψία ἐκδηλώνεται ἀπέναντι στὴν ἀρχαία παιδεία καὶ στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, στὸ μέτρο ποὺ ἡ χρῆση τους δὲν περιορίζεται καθαρὰ στὴ γλωσσικὴ ἀσκήση. Ὁ ἑλληνοχριστιανικὸς πολιτισμὸς εἶναι μεταγενέστερο, μετεπαναστατικὸ δημιούργημα. Ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ πρυτανεύει ἡ δυσπιστία τῶν ἐπίσημων φορέων τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπέναντι στοὺς ἐθνικοὺς Ἕλληνες. Παρὰ τὴ στροφή του πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς θὰ ἀργήσει νὰ ἀπαλλαγεῖ, ὀλοκληρωτικά, ἀπὸ τὴ δυσπιστία πρὸς τοὺς ἀρχαίους. Ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ θὰ ἀφιερῶσει ἓνα ἐπιγράμμα στὸ Μητροπολίτη τῆς Μόσχας Πλάτων· θὰ τὸν διαστειλεῖ ἀπὸ τὸν ὀμώνυμό του ἀρχαῖο φιλόσοφο τὸν ὁποῖο θὰ χαρακτηρίσει: «σοφίης ἡγήτορα σαθρᾶς — ἡγήτη τῆς σαθρᾶς σοφίας· ὁ μητροπολίτης εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸ φιλόσοφο γιὰτὶ μετέχει τῆς θεϊκῆς σοφίας»⁷.

Διαπιστώνουμε ἔτσι ἀπὸ τί βραχίδια χρειάστηκε ν' ἀπαλλαγεῖ ὁ Κοραῖς, ἀπὸ ποῦ πιεστικὸ κλίμα χρειάστηκε ν' ἀπελευθερωθεῖ γιὰ νὰ ἀπαντήσει στὶς νεωτερικὲς προκλήσεις τοῦ Ἄμστερνταμ. Ἀπὸ τὴν

1. Ἀθαγόσιος Ἰάριος, Ἐπιτομὴ εἴτε συλλογὴ τῶν θεῶν τῆς πίστεως δογμάτων, Λειψία 1806, 206.
2. Ἀπολογία Χριστιανικὴ, Λειψία 1805, 103-104.
3. Δημοσιεύθηκε στὸ π. Καλλιόπη 1819, 217-221. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχὴ του, Ἀθ. 1953, 299-304.
4. Πλάτωνος, μητροπολίτου Μόσχας, Ὁρθόδοξος Διδασκαλία, Λειψία 1782, σ. xxxliii.

ἀποψη αὐτῆ ἢ τροπῆ του πρὸς τις ἐπιστῆμες, τῆ γαλλικῆ παιδεία καὶ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα δὲν ἐκφράζει μόνον μιὰ οὐσιαστικὴ ἐξέλιξη τῆς νοοτροπίας του πού σημάδεψε τὴν κατοπινὴ του ζωὴ καὶ ἀπέτελεσε τὴ βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὸ μελλοντικὸ του ἔργο. Ἐκφράζει ταυτόχρονα τὴν ἀρχὴ μιᾶς διάστασης, πού με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου θὰ μεταβληθεῖ σὲ ἀνοικτὴ ρήξη με τὸν κόσμον πού τὸν ἐξέθρεψε καὶ πού ὁ ἴδιος θὰ ἐπιχειρήσει νὰ μεταβάλλει.

Ἐδῶ εἶναι ἡ θέση, ἀφοῦ μιλοῦμε γιὰ τις πνευματικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Κοραῆ στὸ "Ἀμστερνταμ, ν' ἀνοίξουμε μιὰ παρένθεση γιὰ τις τυπογραφικὲς του ἐνασχολήσεις. Γράφει ὁ Σταματῆς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1772: «ἐδόθηκεν νὰ φέρνῃ ὅλη μέρα τὸν τυπογράφον· πότε τυπώνει γραφαίς, πότε φατούραις, πότε κονίσματα»¹. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ἔχει προκαλέσει τὴν εὐλόγη ἀπορία τῶν κοραϊστῶν: δέκα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη γνωστὴ ἐκδοσὴ ἔργου του, ὁ Κοραῆς παρουσιάζεται, ἀπὸ μαρτυρία πού δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν, νὰ ἔχει μιὰν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα στὴν ὁποία, ὅσο γνωρίζουμε, δὲν ἀναφέρθηκε ποτὲ ἀργότερα στὴ ζωὴ του. Φυσικὰ ἡ πρώτη σκέψῃ πηγάζει πρὸς ἐκδόσεις κανονικῶν βιβλίων: τὸ "Ἀμστερνταμ εἶναι, ἀκόμα, γιὰ ὅλη τὴν Εὐρώπῃ τὸ κέντρο τῆς ἐλεύθερης τυπογραφίας· καὶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους Ἕλληνας ὁ τόπος ὅπου, ὅταν ἔχουν τὴ δυνατότητα, μποροῦν νὰ τυπώσουν ἔργα πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στρέφονται ἐναντίον τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας — πράγμα πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ γίνῃ στὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ὑπάρχει, ἄλλωστε, ἓνα προηγούμενον μέσα στὴν ἴδια τὴν οἰκογένειαν τοῦ Κοραῆ: ὁ Διαμαντῆς Ρύσιος, παπὸς τοῦ Ἀδαμάντιου, εἶχε τυπώσει στὸ "Ἀμστερνταμ, στὰ 1748, ἓνα ἔργο του πού στρέφονταν ἐναντίον τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας: *Λατίνων Θρησκείας Ἐλεγχοί*.

Μὰ ὅσο θελκτικὴ κι ἂν εἶναι ἡ ὑπόθεση ἐνὸς Κοραῆ πού, μόλις φτάνει στὸ "Ἀμστερνταμ, ἀρχίζει νὰ καταπιάνεται με ἐκδόσεις βιβλίων, πρέπει, νομίζω, νὰ ἐγκυκαλειφθεῖ. Συνδυασμένο με τὴ μεταγενέστερη σιωπῆ του, τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος, στὸ γράμμα πού στέλνει στοὺς συντακτοὺς του, τὸ 1774 καὶ στὸ ὁποῖο ἐξάγει τις ἐπιδόσεις του, δὲ μιλᾷ γιὰ δημοσιεύματά του πρέπει νὰ μιᾶς ὀδηγήσει πρὸς μιὰ ἄλλη κατεύθυνση πού ὑποδηλώνεται, ἄλλωστε, ἀπὸ τοὺς τίτλους πού ὑπανίσταται ὁ Σταματῆς: ὄχι πρὸς τρισδιάστατα βιβλία ἀλλὰ

1. Πέτρου, σ. 12.

πρὸς μικρὰ ἔντυπα, μονόφυλλα ἢ δίφυλλα κατὰ πᾶσα βεβαιότητα, ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἐξυπηρετοῦν καθημερινὲς ἀνάγκες τῶν ἐμπόρων. Ἡ ἐπισήμανση ἐνὸς ἀπὸ τὰ ἔντυπα αὐτὰ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσίν μας.

Πραγματικὰ, ἀπὸ τοὺς τρεῖς γενικοὺς τίτλους πού ἀναφέρει ὁ Σταματῆς νομίζω πὼς μπορούμε, τώρα, νὰ ταυτίσουμε τὸν ἓνα: τις «φατούραις». Φατούρα λέγεται (ἢ περιγραφῆ τοῦ κόστους τῶν πραγματειῶν)¹, δηλαδὴ τὸ τιμολόγιον καὶ στὴν ἐμπορικὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς «φατούρος» ὀνομάζεται καὶ ὁ γραμματικὸς τῶν ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Σ' ἓνα παλιὸ βιβλίον πού προέρχεται ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκῃ τοῦ I. Πρίγκου καὶ πού σώζεται, σήμερα, στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Ζαγοράς, ὁ κύριος Βαγγέλης Σκουβαράς ἔχει ἐπισημάνει ἓνα ἔντυπον δισέλιδο ἐμπορικὸ κατάλογο πού ἔχει τίτλο: *Τιμαὶ τῶν πραγματειῶν τῆς Εὐρώπης ἐν Ἀμστελοδάμῳ*. . .² Πρόκειται γιὰ μιὰ τυπικὴ «φατούρα»: κάθετα ἀναγράφονται, σὲ μιὰ στήλῃ, τὰ εἶδη τῶν ἐμπορευμάτων καὶ δυὸ στήλες μένουσιν λευκὲς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ συμπληρῶναι ὁ κάθε ἔμπορος τὴν τιμὴ τῶν διαφόρων προϊόντων. Εἰδικὴ θέση ἔχει κρατηθεῖ γιὰ νὰ σημειωθοῦν τὸ «κάμπιον» καὶ τὰ ἀσφάλιστρα γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορευμάτων (τὸ ἔντυπον προνοεῖ μόνον γιὰ τὰ ταξίδια "Ἀμστερνταμ - Σμύρνη καὶ ἐπιστροφή, με ἐνδεχομένους, ἐνδιάμεσους, σταθμοὺς τὰ λιμάνια τοῦ Λιβόρνου, τῆς Ἀγκώνας, τῆς Τεργέστης καὶ τῆς Βενετίας)³. Ὁ Β. Σκουβαράς θεώρησε πὼς ἀπὸ ἔντυπον αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἐπιχείρησιν τοῦ Πρίγκου⁴: ἀποκλείει τὴν ἐκδοχὴ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Κοραῆ ἐξ αἰτίας τῶν ἀνορθογραφικῶν πού ὑπάρχουν: κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Σταματῆ ὁ Διαμαντῆς ἀπαιτεῖ ἀπὸ ὅλους («νὰ γράφουν ὀρθά»). Τὸ ἐπιχείρημα θὰ εἶχε τὴν ἀξία του ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ μαρτυρία τοῦ Σταματῆ ὅτι ὁ Κοραῆς τυπῶνε «φατούραις» καί, κυρίως, ἂν δὲν ὑπῆρχε, στὸ κάτω μέρος τῆς δευτέρας ὕψος τοῦ ἐντύπου, με κεφαλαῖα γράμματα, ἡ ἐπιγραφή: *Βίον πορίζου πάντοθεν πλὴν ἐν κακῶν*. Ἐβρούμε, ἀπὸ πολλὰ μεταγενέστερα γράμματα τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ, ὅτι εἶναι ἡ ἐπιγραφή πού εἶχε χαράξει στὴν

1. Θ. Δημητρίου, *Ἡ Σκωτιούρα Λόππια ἦτοι ἡ τάξις τῶν πραγματεϊάδικων καταστάσεων*, Βιέννη 1794, σ. 5 χ. ἀρ. στὸ τέλος τοῦ τόμου.

2. Β. Σκουβαράς, *Ἰωάννης Πελεγός*, ἄθ. 1964, 52-55.

3. Βλ. τὴ φωτοτυπικὴ ἀνάτυπωση τῶν «Τιμῶν» στίς σ. 76-77 αὐτοῦ τοῦ τόμου. Εὐχαριστῶ κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὴν κυρία Βάσα Καρκαγιάννη-Καρμπελιᾶ γιὰ τὴ φροντίδα τῆς νὰ ἀποκτήσω φωτογραφίαις τοῦ ἐντύπου.

4. δ.π., σ. 53.

έμπορική του σφραγίδα, στο "Άμστερνταμ" την ίδια επιγραφή είχε κρατήσει στη σφραγίδα του και στα πρώτα, τουλάχιστον, χρόνια της διαμονής του στο Παρίσι¹, πολλά χρόνια αφού είχε εγκαταλείψει το εμπόριο. "Όσοι δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι τὸ μικρὸ αὐτὸ δισέλιδο ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο, ἢ ἓνα ἀπὸ τὰ πολὺ πρῶτα, δημοσιεύματα τοῦ Κοραῆ.

Οἱ «γραφαίς» πρέπει νὰ ἀντιπροσωπεύουν ὄχι ἐκδοσθῆ ἰσχυροῦ κειμένου, ὅπως ὑπόθεσε ὁ κ. Γ. Βαλέτας², ἀλλὰ ἐντυπα ἐμπορικὰ ἐγκύκλια γράμματα, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ οἱ ἔμποροι τῆς ἐποχῆς ὀνομάζον καὶ «ἀντικιλόρα» (ἀπὸ τὸ ἰταλικό: lettera circolare) ἢ ἀκόμα: «ἐγκύκλιο γραφή». Σ' ἓνα *Λεξικὸν διὰ τὰς παρὰ τοῖς Πραγματευταῖς συνηθισμένας λέξεις*, τοῦ 1794³, δίνεται ὁ ἀκόλουθος ὀρισμός: «Τῆς κυκλῆς ἐγκύκλιος γραφή ἢ γραφή τῆς εἰδήσεως τὴν ὅποιαν μοιρᾶζουσι οἱ πραγματευταὶ εἰς τοὺς φίλους των ὅταν καταστήσουσι ἐμπορικὸν ὁσπίτιον. ἢ ὅταν κάμουν συντροφίαν. ἢ ὅταν ἀλλάξωσι τὴν φέρμαν των». Ἐβροῦμε πῶς τὰ γράμματα αὐτὰ εἶναι πολὺ συχνὰ ἐντυπα: καθὼς τὰ ἀντίγραφα ποὺ πρέπει νὰ σταλοῦν εἶναι πολλὰ καὶ ἐπειδὴ γιὰ τὸν ἔμπορο ἀῤῥθελεν εἶσθαι πολλὰ διεξοδικόν, μᾶλλον δὲ ὄχληρὸν νὰ γράφῃ πρὸς τόσα ἐμπορικὰ ὁσπίτια χωριστὸν ἐγκύκλιον γράμμα, γίνεται ἐν κοινὸν πρὸς ὅλα, τὸ ὅποιον τυπώνεται πολυαριθμῶς, καὶ οὕτως ἀποστέλλεται». Ἡ πληροφορία αὐτῆ, ποὺ εἶναι ταυτῆρονα καὶ συμβουλή πρὸς τοὺς ἐμπόρους, παρέχεται ἀπὸ τὸ *Δημητρίου Δάρβαρη*⁴ ποῦ, στὸ *Ἐπιστολόγιό* του, ἐντάσσει εἰδικὸ κεφάλαιον «περὶ ἐγκυκλίων γραμμάτων»⁵. Καὶ οἱ «γραφαίς» τοῦ Κοραῆ, στίς ὅποιες ἀναφέρεται ὁ Σταμάτης, πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητηθοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ἄν καὶ γιὰ τὸν τρίτο τίτλο ποῦ δίνει ὁ Σταμάτης, ὅταν ἀναφέρεται στίς ἐκδοτικὰς ἐπιδόσεις τοῦ Κοραῆ, τὰ «εικονίσματα», μείνουμε

1. Α. Κοραῆ, *Ἐπιστολαί*, ἔκδ. Ν. Δαμαλά, Γ' Ἀθ. 1885, 36-37. Κ. Κούμα, *Ἱστορία τῶν ἀθροπῶνων πράξεων*, ΓΒ' Βιέννη 1832, 578 καὶ ἐδῶ, σ. 83 καὶ 92.

2. Βλ. «Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette». Παρίσι 1877, 45.

3. Α. Κοραῆ, *Ἄπαντα*, ἔκδ. Γ. Βαλέτας, Α1 Ἀθ. 1964, λζ'.

4. Βλ. Θ. Δημητρίου, *Ἡ Σκωτιτοῦρα Δόπια*, Βιέννη 1794· τὸ *Λεξικὸν* βρίσκεται στίς πέντε τελευταῖες (χωρὶς ἀριθμῆση) σελίδες τοῦ τόμου.

5. Δ. Ν. Δάρβαρη, *Ἐπιστολόγιον Κοινωφελές*, Βιέννη 1808, 257.

6. ὁ.π., σ. 256 ἐξ.

στὸ χῶρο τῶν μικρῶν ἐντύπων, τότε ἡ πιθανότερη ὑπόθεση ποὺ θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πρὸς τὴν κατηγορία τῶν λεγομένων «χάρτινων» ἢ «τυπωμένων»¹ εἰκόνων ποὺ κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ μεταγενέστερα². Ἀφιερωμένη σὲ θρησκευτικὰ, κυρίως, θέματα καὶ πολὺ λίγο σὲ κοσμικὰ, ἡ παραγωγή τῶν «χάρτινων εἰκόνων» κατέχει κάποια μικρὴ θέση στὸ εμπόριο τῶν ἐντύπων· εἶναι, πρῶτιστα, ἔργο θεοσεβείας καὶ συνδυάζεται με ἄλλες μορφές συναλλαγῶν, πνευματικῶ κυρίως χαρακτηριστῆρα. Προέρχεται, δηλαδή, ἀπὸ ἓνα κλίμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ Κοραῆς δὲν εἶχε, ἀκόμα, ἀποκολληθεῖ³.

Γιὰ νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν εἰκόνα τῆς ἐξέλιξης τοῦ Κοραῆ στὴν Ὀλλανδία χρειάζεται, ἀκόμα, νὰ παρακολουθήσουμε τὴ σχέση του με τοὺς προτεστάντες καὶ τὴ χαλάρωση τῶν δεσμῶν του με τοὺς Ἕλληνες τῆς παροικίας τοῦ Ἀμστερνταμ⁴ καθὼς καὶ με τὴν ὀρθόδοξη

1. «τυπωμένα εἰκόνες, τὰ λεγόμενα Κουάδρα καταχρηστικώτατα. Χαλκοχαράσσονται τώρα εἰς ὅλα τὰ τυπογραφεία», πληροφορεῖ ἓνα *Λεξικὸν* τῆς Ἐμπορικῆς Ὑλῆς τοῦ 1815· βλ. Ν. Παπαδόπουλου, *Ἐρημὴ ὁ Κερδῶς*, Β' Βενετία 1815, 294.

2. Τὸ σύνολο τῆς σωζόμενης παραγωγῆς τῶν ἑλληνικῶν «χάρτινων εἰκόνων» πρόκειται νὰ παρουσιάσει, σύντομα ἐλπίζω, ἡ κυρία Ντόρη Παπαστράτου. Θὰ ἔχουμε, τότε, μιὰ συνολικὴ ἐποπτεία μιᾶς σημαντικῆς πλευρᾶς τῆς δραστηριότητος τῆς νεοελληνικῆς τυπογραφίας· θὰ ἔχουμε, κυρίως, μιὰ πολὺ σημαντικὴ πηγή γιὰ τὴ μελέτη τῶν συλλογικῶν νοσηροπῶν στὸ χῶρο τῶν λαϊκῶν στρωμάτων καὶ μιὰ ἀνεπανάληπτη μαρτυρία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς λαϊκῆς εὐαισθησίας, τοῦ λαϊκοῦ γούστου καθὼς καὶ τῆς λαϊκῆς μυθολογίας καὶ συμβολικῆς.

3. Ἡ κ. Ντ. Παπαστράτου με πληροφορήσε ὅτι δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ, ὡς σήμερα, καμιά χάρτινη εἰκόνα τυπωμένη ἀπὸ τὸν Κοραῆ ἢ τυπωμένη στὸ Ἀμστερνταμ.

4. Ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν ἑλλήνων ἐμπόρων τοῦ Ἀμστερνταμ ποὺ περνοῦν στὰ γράμματα τοῦ Στ. Πέτρου τὸ σημαντικότερο εἶναι τοῦ Ἰωάννη Πιρίγκου (Μπρίγκου)· γι' αὐτὸν διαθέτουμε τώρα μιὰ καλὴ βιογραφία: Β. Σκουβαρᾶ, *Ἰωάννης Πιρίγκος (1725;-1789)*. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Ἀμστερνταμ. Ἡ σχολὴ καὶ ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ζαγοράς, Ἀθ. 1964. Ὁ «αἰὸρ Στέφανος» εἶναι ὁ Στέφανος Ἡσαῖα (Étienne d'Issay), μεγαλέμπορος ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἢ ἐμπορικὴ του ἐπιχείρηση, στὴν ὁποία τὸν διαδέχτηκαν μέλη τῆς οἰκογενείας του (ὁ ἴδιος πέθανε στὰ 1815, σὲ ἡλικία 78 ἐτῶν· βλ. Κώδικας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀμστερνταμ, φ. 64), μοιάζει νὰ εἶναι ἡ σημαντικότερη ἑλληνικὴ ἐπιχείρηση στὸ Ἀμστερνταμ ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ὁ «πλούταξ» στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Κοραῆς (ἐδῶ, σ. 82). Ἐμπορος ἀπὸ τὴ Σμύρνη εἶναι καὶ ὁ Τραπεζοκόμος. Γιὰ τὸ Ρήγα Νιώτη καὶ τοὺς γιούς του καθὼς καὶ γιὰ

έκκλησία. Κι ἐδῶ τὸ ἀνοιγμα πρὸς μιὰ νέα κατεύθυνση συνοδεύεται μὲ ἀντίστοιχες ἀπομακρύνσεις ἀπὸ τὶς παλιές συνήθειες.

Ἡ ἔλξη τοῦ καλβινισμοῦ φαίνεται πὼς εἶταν μεγάλη. Στὸ μέτρο ποῦ ὁ Κοραῆς ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὶς δεσμεύσεις τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης κι ἀντιμετωπίζει μὲ κριτικὸ μάτι τὴν πρακτικὴ τῆς ἐκκλησίας, θέλγεται ἀπὸ τὶς φιλελεύθερες πλευρὲς τοῦ καλβινισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεξιθρησκεία ποῦ διαπιστώνει ὅτι ἐπικρατεῖ στίς χώρες ὅπου κυβερνοῦν οἱ (καλβίνοι). Πέρα ἀπὸ τὸ γενικὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς στὴν προτεσταντικὴ πολιτεία τοῦ "Ἀμστερνταμ ὑπάρχουν καὶ οἱ συγκεκριμένοι σύνδεσμοι. Ἀπὸ τῆ Σμύρνη, ἀκόμα, ὁ προτεστάντης πάστορας Βερνάρδος Κευν, ποῦ ἐστάθηκε γιὰ τὸν Κοραῆ ὁδηγὸς καὶ φίλος, τὸν εἶχε ἐξοικειώσει μὲ τὰ ἥθη τῶν ὁμοδόξων του χωρὶς, ὡστόσο, νὰ ἐπιχειρήσει νὰ τὸν προσηλυτίσει¹. Στὸ "Ἀμστερνταμ ὕστερα: οἱ προτεσταντικὲς ἐκκλησίες ποῦ ἐπισκέπτεται, ἡ συναναστροφή μὲ τοὺς ὀλλανδοὺς ποῦ τὸν δέχονται στὰ σπίτια τους²: οἱ "ἀμορότζες" ποῦ θέλουν νὰ τὸν παντρευτοῦν ἂν προηγουμένα καλβινίσει (ἂν πιστέψουμε τὸ Σταμάτη ὁ Κοραῆς εἶχε δεχτεῖ τὸν ὄρο, πράγμα ποῦ δείχνει μὲ πόση ἐλαστικότητα ἀντιμετώπιζε ἤδη τὰ σχετικὰ θέματα)³: ὁ Ἀδριανὸς Μπούρθ, τέλος, καὶ ἡ σοφὴ γυναίκα του, ἡ Καρολίνα, στοὺς ὁποίους τὸν ἔχει συστήσει ὁ Κευν καὶ τῶν ὁποίων παρακολοῦθεῖ τὰ μαθήματα⁴. Ὁ Σταμάτης τὰ παρακολοῦθεῖ ἀνήσυχος ὅλα αὐτὰ: «τὸν ντόμιμον Μπούρθ (...) περισσότερον εὐλάβειαν ἔχει εἰς αὐτὸν παρὰ εἰς τὸν ἄγιον Ἰωάννην Χρυσόστομον καὶ κατὰ τὰ σημεῖα ὅπου βλέπω, φοβοῦμαι μήπως καὶ τὸν φθεῖρει εἰς τὰ δόγματα»⁵ κι ἄλλου: «κατὰ τὴν ζωὴν ὅπου περνᾷ τὴν σήμερον, μὲ κάνει νὰ πιστεῶ πὼς ἤθελε καλβινίσει»⁶.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ προτεσταντισμὸς τὸν ἐπηρέασε βαθειά. Στοὺς τὸ Γιατζήζογλου δὲ γνωρίζω τίποτε περισσότερο ἀπὸ ὅσα παραδίδουν τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη. Ἡ Τσιγκηλάρανα εἶναι ὀλλανδέζα, γυναίκα τοῦ σμυρνοῦ ἔμπορου Ἀντώνη Τσίγκηριλάρα (γι' αὐτὸν βλ. Nanninga, δ.π.κ., Δ1 σ. 7, 112 κ.ά. καὶ Ν. Κ. Χ' Κωστῆ, *Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα*, Ἀθ. 1906, 44).

1. Γιὰ τὶς σχέσεις Κοραῆ - Κευν συγκεντρωμένη βιβλιογραφία στοῦ Ν. Α. Βέη, «Εἰσαγωγή στίς μελέτες γιὰ τὸν Κοραῆ» (=Α. Κοραῆ, *Ἐκλεκτὲς Ἐπιλόγες*, Ἀθ. 1951), 13-15 καὶ στοῦ D. C. Hesseling, «Korais et ses amis hollandais», δ.π.

2. Γιὰ τὶς σχέσεις Κοραῆ - Buurt βλ. κυρίως τὶς ἐργασίες τοῦ Hesseling ποῦ σημειώνονται στὴ σελ. 3 τῆς σ. λε'.

3. *Πέτρον*, σ. 19.

4. *Πέτρον*, σ. 31.

σημαντικὸς καὶ πρωτοπορικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ προλόγου ποῦ δημοσίεψε τὸ 1782-83 στὴ μετάφραση τῆς *Ὁρθόδοξου Διδασκαλίας τοῦ ρώσου μητροπολίτη Πλάτωνα* καὶ στὴν *Σύνομι τῆς Ἱερῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχίσεως*, ἀλλὰ καὶ στὰ μεταγενέστερα ἔργα του, θὰ ἐπιμείνει σὲ μερικὰ πολὺ οὐσιαστικὰ θέματα ποῦ ἐνῶ ἀποτελοῦσαν κοινὸς τόπου γιὰ τὴν προτεσταντικὴ ἐκκλησία, παρέμεναν, γιὰ τὴν ὀρθοδοξία, πέτριες σκηνδαλοῦ. Ἔτσι, π.χ., τὸ θέμα τῆς μετάφρασης τῶν Γραφῶν στὸ ὁποῖο ὁ Κοραῆς θὰ ἐπιμείνει ὅλη του τὴ ζωὴ¹ ἢ μόρφωση τῶν κληρικῶν ἢ ἀνάγκη νὰ προηγεῖται ἡ κατήχηση ἀπὸ τὸ βάπτισμα, ποῦ ὑπογραμμίζεται σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν πρακτικὴ τῶν ὀλλανδικῶν κατηχητικῶν σχολείων² ἢ κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὰ θέματα τῆς νηστείας³ ἢ ἀνεξιθρησκεία — ὅλα αὐτὰ ἐντάσσονται, βέβαια, στὸ γενικὸ κλίμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ ἀλλὰ στὸν Κοραῆ φτάνουν μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῶν προτεσταντῶν ποῦ γνωρίζει στὴ Σμύρνη καὶ κυρίως στὴν Ὀλλανδία.

Ὅσο μεγαλώνει καὶ πολλαπλασιάζεται ἡ ἔλξη τῆς νέας ζωῆς καὶ ἡ ἐνωμάτωση στίς νέες νοοτροπίες, τόσο περιορίζονται οἱ δεσμοὶ μὲ τὶς παραδοσιακὲς καταστάσεις. Ὁ Κοραῆς, ποῦ μόλις ἔφθασε στὸ "Ἀμστερνταμ ἔδειχνε τόση προσήλωση στὰ θρησκευτικὰ πράγματα, ῥέπει τώρα πρὸς τὴν ἀδιαφορία. Ἡ ὑποδειγματικὴ τήρηση τῶν νηρέπει τώρα πρὸς τὴν ἀδιαφορία. Ἡ ὑποδειγματικὴ τήρηση τῶν νηστειῶν, ποῦ τόσο ἐθαύμαζε ὁ Σταμάτης, δὲν κρατᾷ πολὺ: ἀπὸ τῆ Σαρακοστή καὶ τὸ δεκαπενταῦγουστο τοῦ 1772 καταργοῦνται⁴. Λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κοραῆς θὰ ἐπιχειρηματολογήσει καὶ δημόσια ἐναντίον τῆς δεισιδαιμονίας τῶν νηστειῶν⁵. Τὰ ἴδια καὶ μὲ τὴ μετάληψη: τὸ Πάσχα τοῦ 1774 συμπληρώνονται δυὸ χρόνια ποῦ δὲν ἔχει μεταλάβει⁶. Αὐτὸς ποῦ πρῶτα εἶταν «φιλακόλουθος», ἀραιώνει ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, «τὴν ἔχει ὡς πάρεργον»: πηγαίνει τελευταῖος καὶ φεύγει πρῶτος: καμιά φορὰ προτιμᾷ νὰ πηγαίνει στὴ «ρωμαικὴ»

1. Βλ. πρῶτερα, Δ. Σ. Μπαλάνου, *Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Α. Κοραῆ*, Ἀθ. 1920, 20 κ.έξ.

2. Α. Κοραῆ, *Σύνομις τῆς Ἱερῆς Ἱστορίας καὶ τῆς κατηχίσεως*, 1782, πρόλ.

3. *Πέτρον*, σ. 6.

4. Πλάτωνος, μητρ. Μόσχας, *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία*, μφρ. Δ. Κοραῆ,

4. Πλάτωνος, μητρ. Μόσχας, *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία*, μφρ. Δ. Κοραῆ, Λειψία 1782, 206-7. Ὁ Κοραῆς ἐπανερχεται συχνὰ στὸ θέμα καὶ στὰ ἔργα του καὶ στὴν ἀλληλογραφία του. Μὲ ἀφορμὴ ἕνα γράμμα του στὸν Πρωτοψάλτη τῆς Σμύρνης, ὁ Ἀθανάσιος Πάριος τοῦ γράφει γιὰ νὰ τὸν ἐπιναφέρει στὴν τάξη⁷.

βλ. Α. Κοραῆ, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Α' 150 κ.έξ.

5. *Πέτρον*, σ. 38.

ἐκκλησία γὰρ ν' ἀκούει τῆ μουσικῆ ἀργότερα «περνοῦν δυὸ καὶ τρεῖς ἑβδομάδες νὰ πατήσῃ στὴν ἐκκλησία»¹. προτιμᾷ τὴν "Οπερα, τὸ θέατρο: ἀκάθε Σάββατο βράδου ἀντὶς νὰ ἔλθῃ στὴν ἐκκλησία πηγαίνει στὴν ὄπερα· μάλιστα τοῦ Μεγάλου Κανόνος τὴν βραδεῖα καὶ τὴν παραμονὴ βράδου τῶν Βαίων ν' ἀφήσῃ τὴν ἀκολουθία του νὰ πάρῃ στὴν "Οπερα», γράφει ὁ Σταμάτης². Στὸ ἴδιο γράμμα (Ἀπρίλιος 1773) διαπιστώνει: «καὶ δὲν φτάνει ὁποῦ ἐκρῶσεν αὐτὸς ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας (...) ἀλλὰ ἔδωσε καὶ κικὸ παράδειγμα εἰς ὄλους μας, μάλιστα εἰς τοὺς νέους».

Τὸ ἴδιο ἀραιώνουν οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς Ἕλληνας: «ἡ συνωνοστροφία του εἶναι μὲ φραντζέζους καὶ καλβίνους· ἀπὸ τοὺς ρωμαιοὺς πολλὰ σπάνια ἔρχεται κανεῖς, καὶ ἂν ἔλθῃ καὶ κανένας γυρεύει τὸν τρόπον νὰ τοῦ δώσῃ δρόμον»³. τὸν παπὰ τὸν καλεῖ σπάνια: ντρέπεται μὴν τὸν δοῦν οἱ ἄλλανδοὶ φίλοι του στὸ σπίτι. Πολὺ νωρίς, ἄλλωστε, ὁ Κοραῆς τοῦ ζητᾷ νὰ μὴν ἀνακταῖται σὲ ὅ,τι «δὲν εἶναι πνευματικὲς δουλειὲς ἀλλὰ κοσμικὲς»⁴. Καθορίζει ἔτσι καὶ τὸ πλῆσιον στὸ ὅποιο θεωρεῖ πὼς πρέπει νὰ περιορίζεται ἡ ἐκκλησία.

"Ἐτσι ὁ Κοραῆς ἀντὶ σὰν λογιώτατος ἀνὰ δώσει καλὸν παράδειγμα καὶ νὰ εἶναι «πλέον φιλικόλοθος ἀπὸ ὄλους μας καὶ πλέον θερμὸς εἰς τὰ δόγματα», μὲ τὴ συμπεριφορὰ του «ἔγεινεν κεφάλι τῆς κακίας» καὶ παρσύρει καὶ νεώτερος καὶ τὰ περιστατικά, ποὺ θὰ

μποροῦσαν νὰ ἔμεναν χωρὶς συνέπειαι καὶ νὰ ἔχουν ἀνεκδοτολογικὸ μόνον, χαρακτηριστὰ, ἂν δὲν ὀλοκληρώνονταν μὲ ἓνα ὀλικὸ ὄραμα τοῦ κόσμου, ἀρτιώνεται ἓνας νέος ἀνθρώπινος τύπος τὸν ὁποῖο ὁ Κοραῆς θὰ ἐνσαρκώσῃ, μὲ συνέπειαι, ὡς τὰ ἔσχατα γερματεῖα του: ὁ φιλελεύθερος, ἐπαναστάτης ἄστος τοῦ τέλους τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, γεμάτος αὐτοπεποίθησι, ἔπαρση καὶ ἐπιθετικότητα.

«Θέλει νὰ εἶναι ἐλεύθερος», γράφει ὁ Σταμάτης. Τελικὰ, αὐτὴ ἡ ὁρμὴ πρὸς τὴν ἐλευθερία — ποὺ δὲν ἰσοδυναμεῖ μόνον μὲ τὴν ἔκρηξη τῆς τουρκικῆς τυραννίας ἀλλὰ ἐμπεριέχει καὶ ὅλες τὶς δυνατὰς ρῆξεις μὲ τὶς ἑλληνικὲς παραδοσιακὲς καταστάσεις τὶς ὁποῖες ἓνα τμήμα τῆς ἐμπορικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν διανοητῶν τῆς εἶναι, πιὰ, ἱκανό,

1. Πέτρον, σ. 6, 11, 19, 26, 41.

2. Πέτρον, σ. 31.

3. Πέτρον, σ. 6· πβ. σ. 34.

4. Πέτρον, σ. 6· πβ. καὶ σ. 54.

χάρη στὴ δύναμη ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ καὶ χάρη στὶς εὐνοϊκὲς συγκυρίες, νὰ θέσει ὑπὸ ἀμφισβήτηση— εἶναι ἐκεῖνη ποὺ χαρακτηρίζει τὴ ζωὴ τοῦ Κοραῆ στο "Αμστερνταμ καὶ σηματοθεῖ τὴ μεταγενέστερη ἐξέλιξί του.

Πάντως ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνουν νὰ ξεχνῶμε πὼς ἡ κύρια ἀσχολία τοῦ Κοραῆ στο "Αμστερνταμ εἶναι τὸ ἐμπόριο καὶ πὼς τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη εἶναι ἀφιερωμένα, σὲ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ, στὶς ἐπαγγελματικὲς ὑποθέσεις τοῦ ἀφεντικοῦ του. Ἀξίζει τὸν κόπο νὰ ἐπιμεινόμε καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς τοῦ Διαμαντῆ Κοραῆ.

Ἡ εἰκόνα ποὺ μᾶς δίνει ὁ Σταμάτης γιὰ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τοῦ Κοραῆ εἶναι καταστροφικὴ. Πέρα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένους πληροφορίες (ποὺ δὲν συμπίπτουν πάντα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει, γιὰ τὰ ἴδια πράγματα, ὁ Διαμαντῆς στο γράμμα του τοῦ 1774) καὶ τὶς κρίσεις του, μερικὲς λιγόλογες, κοφτερές, ἐπιγραμματικὲς διατυπώσεις ἄφησαν γιὰ τοὺς μεταγενέστερους μιὰ εἰκόνα τοῦ Κοραῆ στο "Αμστερνταμ ποὺ, καθὼς συνδυαζόταν καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ στο πατροπαράδοτο ἀντιθετικὸ ζεῦγος ἐμπορος/λόγιος, φάνηκε τελείως πειστικὴ: «ἡ ἀθηνεῖς του διὰ νεγότητιο δὲν εἶνε» (σ. 28)· «εἰς κοντολογίαν, κανένας σημεῖον πραγματευτοῦ δὲν ἔχει» (σ. 31)· «ὁ εὐλογημένος δὲν ἔχει σχῆμα πραγματευτοῦ» (σ. 41)· «τὸν ἐκάμετε πραγματευτὴν, ὁποῦ δὲν ἔχει τελείως εἶδῃσιν τί θὰ εἰπῆ πραγματεῖαι» (σ. 47)· «τὸ νεγότητιο ... τῶχει ὡσάν ἐγκλετῆ» (σ. 6)· «τὸ καντόρι τοῦ φαίνεται πὼς εἶνε ὄφισ νὰ τονὲ φάει» (σ. 25)· «αὐτὸς φοβᾷται νὰ πάη κοντὰ σταῖς μπάλαις νὰ μὴ μουρδαρευτῆ» (σ. 16)· «εἰτούτος διὰ νεγότητιο δὲν εἶνε, εἶνε τζελεπῆς καὶ ἡ πολλαῖς σκιοτούραις τοῦ ζαλίζου» (σ. 25)· «κάνει ὡσάν «ἡ πραγματεῖα [νὰ] εἶνε Ἀκαντέμια» (σ. 39)· «εἶναι καλὸς διὰ φιλόσοφος καὶ ὄχι διὰ πραγματευτῆς» (σ. 15)· «ἡ ἀθηνεῖς του, ἀθῆντη μου, δὲν ἦταν διὰ πραγματευτῆς, ἦταν καλὸς νὰ τὸν ἔστεινε ὁ πατέρας του νὰ μάθῃ τὴν ἱατρικὴν» (σ. 47).

Μπρὸς σ' αὐτὸ τὸ χείμαρρο εἶταν δύσκολο ν' ἀνισταθεῖ κανεῖς. Κι ὕστερα, ὑπάρχει ἡ ἐμπορικὴ ἀποτυχία, ἡ οικονομικὴ καταστροφὴ τοῦ Κοραῆ ποὺ ἔρχεται, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς ἐκτιμήσεις τοῦπραγιοῦ του. Τέλος, ἡ μεταγενέστερη τροπὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὰ γράμματα, ἡ ἐπαγγελματικὴ του ἀπασχόλησι μὲ τὴ φιλολογία καὶ ἡ πολλὴ αὐταρέσκεια μὲ τὴν

όποια ο ίδιος δήλωνε, κάθε φορά που του δινόταν η ευκαιρία, πώς με το εμπόριο δεν είχε ποτέ καλές σχέσεις γιατί αυτός δεν ξέρει να μοιράζει «δυο γαδάρων άγεραι»¹, όλα αυτά έρχονται να ενισχύσουν τους τόνους μιās μονόχρωμης εικόνας στην οποία χρειάζεται να προστεθούν πολλές αποχρώσεις για να πλησιάσει στην πραγματικότητα.

Για τὸ ἀποτέλεσμα δὲ φαίνεται πὼς μπορεῖ νὰ υπάρξει ἀμφισβήτηση, ἔστω κι ἂν ἡ πληροφόρησή μας γιὰ τὴ διαμονή τοῦ Κοραῆ στὸ Ἄμστερνταμ διακόπτεται, ἀπότομα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1774 ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔμεινε στὴν ὀλλανδικὴ μεγαλούπολη ἄλλα τρία χρόνια, ὡς τὸν χειμῶνα τοῦ 1777/8: ἡ ἀναχώρησή του εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀποτυχίας του. Ὅμως οἱ ἐμπορικὲς του ἱκανότητες δὲν μοιάζει νὰ εἶναι τόσο ἀνύπαρκτες ὅσο ἔχουμε συνηθίσει νὰ τὶς θεωροῦμε. Στὰ ἐπὶ μέρους, ὅλα ὅσα σημειώνει ὁ Σταμάτης μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινὰ. Ἄλλὰ καὶ στὰ θέματα τοῦ ἐμπορίου, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ ἄλλα, οἱ ἀντιδράσεις τοῦ πάτριου παραγοῦ ἐκφράζουν πολὺ περισσότερο τὴν ἀντίδραση μιᾶς παραδοσιακῆς νοοτροπίας πὸν ξηκνιάζεται καὶ μπερδέβεται μπρὸς σὲ ὅ,τι ξεφεύγει ἀπὸ τοὺς κανονικοὺς ρυθμοὺς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνατολίτη ἐμποροῦ τῆς ἐποχῆς του, παρὰ μιὰ ἱκανότητα νὰ συλλάβει τοὺς καινούριους τρόπους με τοὺς ὁποίους ὁ νέος ἔμπορος, πὸν κατὰ σύμπτωση λέγεται Κοραῆς, προσπαθεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὸ πλέγμα τῆς παραδοσιακῆς οἰκονομίας γιὰ νὰ δημιουργήσει, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν δυτικῶν ἐπιχειρηματιῶν πὸν παρκατρεῖ στὸ Ἄμστερνταμ, μιὰ μοντέρνα, γιὰ τὸν καιρὸ του, καπιταλιστικὴ ἐπιχείρησή.

Γιατὶ πραγματικὰ, μιὰ προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Σταμάτη καί, κυρίως, τοῦ γράμματός πὸν ἔστειλε ὁ Κοραῆς στοὺς συνατεῖρους του, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1774, ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσουμε πὼς καὶ οἱ ἐμπορικὲς του δραστηριότητες ἀκολοθοῦν τὴν ἴδια καμπύλη, ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς πρὸς τὶς νεωτερίζουσες μορφές, πὸν ἀκολουθοῦν κι ὅλες οἱ ἄλλες ἐκδηλώσεις του. Κι ἐκεῖνο πὸν θὰ εἶχε οὐσιαστικὴ σημασία νὰ ὑπογραμμιστεῖ μέσα στὴ βραχύχρονη ἐμπορικὴ σταδιοδρομία του—πέρα ἀπὸ τὴν τελικὴ του ἀποτυχία, πὸν ἔχει, βέβαια, κι αὐτὴ τὴ σημασία τῆς—εἶναι, ἀκριβῶς, αὐτοὶ οἱ νέοι τρόποι

1. Α. Κοραῆ, Ἐπιστολαί, ἔκδ. Δαμαλά Γ' 37. Ἡ ἔκφραση βρῖσκεται σὲ γράμμα τοῦ 1817. Τὴν χρησιμοποιεῖ καὶ στὰ 1774 ἀλλὰ τότε ἀναφέρεται σὸ Σταμάτη (σ. 62).

με τοὺς ὁποίους ὁ Κοραῆς θέλησε νὰ ἀσκήσει τὸ ἐμπόριό του καὶ πὸν τὸν φανερῶνουν καὶ σ' αὐτὸ τὸν τομέα ἐξίσου νεωτεριστῆ, ῥηξικέλευθο¹, ἀνατροπέα τῶν κατεστημένων— ὅπως θὰ εἶναι, στὰ ἐπόμενα χρόνια τῆς ζωῆς του, καὶ στοὺς ἄλλους τομεῖς πὸν θὰ ἀπορροφήσουν τὴ δραστηριότητά του.

Παραδοσιακὸς ἔμπορος στὴν πρώτη περίοδο τοῦ Ἄμστερνταμ, ὁ Κοραῆς μετέχει στὸ ἐξαρτημένο δίκτυο τῶν ἐμπορικῶν ἀναλλαγῶν πὸν κυριαρχοῦν στὴν τουρκοκρατούμενη ἀνατολή: παρалаμβάνει, ἀπὸ τὴ Σμύρνη, κυρίως πρώτες ύλες καὶ τὶς πούλα στὴν ἀγορὰ τοῦ Ἄμστερνταμ: στὸ Ἄμστερνταμ ἀγοράζει μεταποιημένα προϊόντα καὶ τὰ στέλνει στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Σμύρνη, στὴ Χίο, ὅπου τὰ διαθέτουν οἱ συνατεῖροι του. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ λειτουργεῖ σὰν διαπράτης στὰ πλαίσια ἐνὸς οἰκονομικοῦ συστήματος πὸν κυριαρχεῖται ἀπὸ τὶς ἐξελιγμένες καπιταλιστικὲς χώρες τῆς βόρειας Εὐρώπης πὸν ἐπιβάλλουν στὸ βαλκανικὸ καὶ στὸ μεσογειακὸ ἐμπόριο τὴν κηδεμονία τους¹.

«Νεωτεριστῆς» στὴ δευτέρῃ περίοδο, ἀξιοποιεῖ, χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπει τοὺς δρόμους τοῦ παραδοσιακοῦ ἐμπορίου, τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὸ πὼς λειτουργοῦν οἱ μηχανισμοὶ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πρωτεύουσες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ καὶ προσπαθεῖ νὰ εὐθυγραμμίσει τὴν ἐπιχείρησή του: ἀπὸ μεταπωλητῆς θέλει νὰ γίνει ἐκσυγχρονισμένος καπιταλιστῆς ἐπιχειρηματίας. Προσπαθεῖ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ, νὰ σπάσει τὸ στενὸ κύκλωμα μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται οἱ ὀρθόδοξοι πραγματευτῆς καὶ τὸ ἑλληνικὸ ἐμπόριο καὶ νὰ ἐλευθερώσει τὴν ἐμπορικὴ του ἐπιχείρησή ἀπὸ τὸ ἐξαρτημένο πλαίσιο τῆς μεταπρατικῆς ἀγορᾶς. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη καὶ τὸ δικὸ του γράμμα, τοῦ 1774, μὲς ἐπιτρέπουν νὰ ἐπισημάνουμε κάποιες σημαντικὲς ἐνέργειες πὸν ὑποδηλώνουν μιὰ νέη ἐπιχειρησιακὴ στρατηγική: αὐτὴ ἐκφράζεται με

1. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. Ν. Σβορώνος, «Le Commerce de Salonique au XVIIIe s., Παρίσι 1956.— Tr. Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», π. «Journal of Economic History», 1960, 234-313. J.-G. da Silva, «Ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας καὶ ἡ Μεσόγειος», στὸν ὑπὸ ἔκδοση τόμο: Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Συναγωγή μελετῶν οἰκονομικῆς ἱστορίας. Ἐπιμέλεια Σπύρου Ι. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα (Μέλισσα).— Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶς, «Οἰκονομία» (= Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνος ΙΑ' 1975), 159 ἐξ.

τή συστηματική προσπάθεια του Κοραΐ να μεγιστοποιήσει τα κέρδη του καταργώντας τους ενδιάμεσους και κυρίως με την επένδυση ενός τμήματος του εμπορικού κεφαλαίου του σε βιοτεχνική μονάδα (την περίφημη 'φάμπρικα των τσοχών') της οποίας η παραγωγή προορίζεται για την τροφοδότηση της εμπορικής επιχείρησης.

"Ας φυλαχτούμε πάντως από την υπερβολή κι ας μην αποδόσουμε στον Κοραΐ προθέσεις που δεν μπορούσε να έχει: σκοπός του δεν είναι να ελευθερώσει το ελληνικό εμπόριο από τις έγγενεις του δυσχέρειες· θέλει μόνο να εκσυγχρονίσει τη δική του, άτομική, επιχείρηση. "Όταν όμως γράφει, το Σεπτέμβριο του 1774, ότι «εφρατάσθηκα να κάμω πράγματα όπου να μη τὰ ἔκαμε ποτὲ ρωμαῖος ἔδω»¹, ἀναφέρεται, ἀκριβῶς, σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς δραστηριότητάς του καὶ δείχνει πῶς ἔχει τὴν αἰσθησὴ (καὶ τὴ συνείδηση) ὅτι ἀνοίγει καινούριους δρόμους. Κι ἴσως ἡ οικονομικὴ του ἀποτυχία νὰ οφείλεται, κατὰ κύριο λόγο, σ' αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα πού γιὰ νὰ ἐπιτύχουν χρειάζονταν ἄλλες προϋποθέσεις καὶ πάντως μιὰ οικονομικὴ ἐπιφάνεια πού ὁ Κοραΐς, μετὸ μικρὸ του κεφάλαιο, δὲν μπορούσε νὰ διαθέσει.

"Ας δοῦμε τὰ πράγματα μετὲ τῆ σειρά.

"Η ἑλληνικὴ παροιμία τοῦ "Άμστερνταμ ἀποτελεῖ μιὰ τυπικὴ μικρὴ ἐμπορικὴ κοινότητα συγκροτημένη ἀπὸ ἑλληνορθόδοξους πραγματευτές². Μορφοποιεῖται στὴν ἑκτὴ δεκαετία τοῦ 18ου αἰώνα, ἀνάμεσα στὸ 1750 καὶ 1760. Ἄρκετὰ σύντομα θὰ ἀποκτήσει ὀρθόδοξο παπὰ καὶ ἰδιώκτη-η, ὀρθόδοξη, ἐκκλησία — ὅχι ὅμως σχολεῖο καὶ δάσκαλο³. Βασικὸς τῆς κοινότητος εἶναι οἱ ἔμποροι, πού ἐγκαθίστανται στὸ "Άμστερνταμ γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Μαζὶ τους μερικοὶ μαγαζάτορες καὶ ἓνα, ἄγνωστου ἀριθμοῦ, βοηθητικὸ προσωπικό (σὺν τὸν Σταμάτη Πέτρου) πού οἱ ἔμποροι φέρνουν μαζὶ τους ἀπὸ τὴν πατρίδα τους. Δίπλα σὲ ὅλους αὐτοὺς ἕνας κινήτος πληθυσμὸς:

1. Κοραΐς 1774, σ. 60.

2. Γιὰ τὴν παροιμία τοῦ "Άμστερνταμ βλ. κυρίως Β. Σκουβαρά, *Ἰσπανικὴς Πόλις. Ἡ ἑλληνικὴ παροιμία τοῦ "Άμστερνταμ...*, "Αθ. 1964. Van Schaik, «De russisch-griek Kerk van Heilige Catharina te Amsterdam ± 1763-1866».

3. Στὰ 1779 βρίσκεται στὸ "Άμστερνταμ καὶ ζητᾶ νὰ διδάξει ἀρχαία ἑλληνικά ὁ Μιχαὴλ Δούκα Χατζΐη Μιχαὴλ ἀπὸ τὴ Σιάτιστα· βλ. H. C. Muller "Historische Grammatik", Leiden 1892, 112-113. "Η αἴτησή του γίνετα: στὶς ὀλλανδικὲς ἀρχές. Δὲν ἀφορᾶ τὴν ἑλληνικὴ παροιμία.

ναυτικοὶ πού κάνουν τὸ ταξίδι τοῦ "Άμστερνταμ, λόγιοι πού ἔρχονται νὰ τυπώσουν βιβλία τους πού δὲν μποροῦν νὰ ἐκδόσουν ἄλλου, κληρικοὶ περαστικοὶ γιὰ ζητεῖες κλπ.

Τὸ κανονικὸ πλαίσιο τῆς ἐμπορικῆς λειτουργίας εἶναι ἡ ἐμπορικὴ ἑταιρεία, ἡ 'συντροφία': ἐνώνει ἓνα ὀρισμένο ἀριθμὸ 'συντρόφων' πού μετέχουν στὰ κέρδη καὶ στὶς ζημιές ἀνάλογα μετὸ κεφάλαιο πού ἔχουν ἐπενδύσει. Κατὰ κανόνα πρόκειται γιὰ ἐμπορικὲς ἑταιρίες πού ἐπιδίδονται σὲ ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων: ἔχουν τὴν ἔδρα τους σὲ ἓνα μεγάλο κέντρο τῆς τουρκοκρατούμενης ἀνατολῆς καὶ οἱ συνεταῖροι διασκορπίζονται στὰ ἐμπορικὰ κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῆς Εὐρώπης γιὰ νὰ διευθύνουν, ἐπὶ τόπου, τὴν πορεία τῶν ἐπιχειρήσεων.

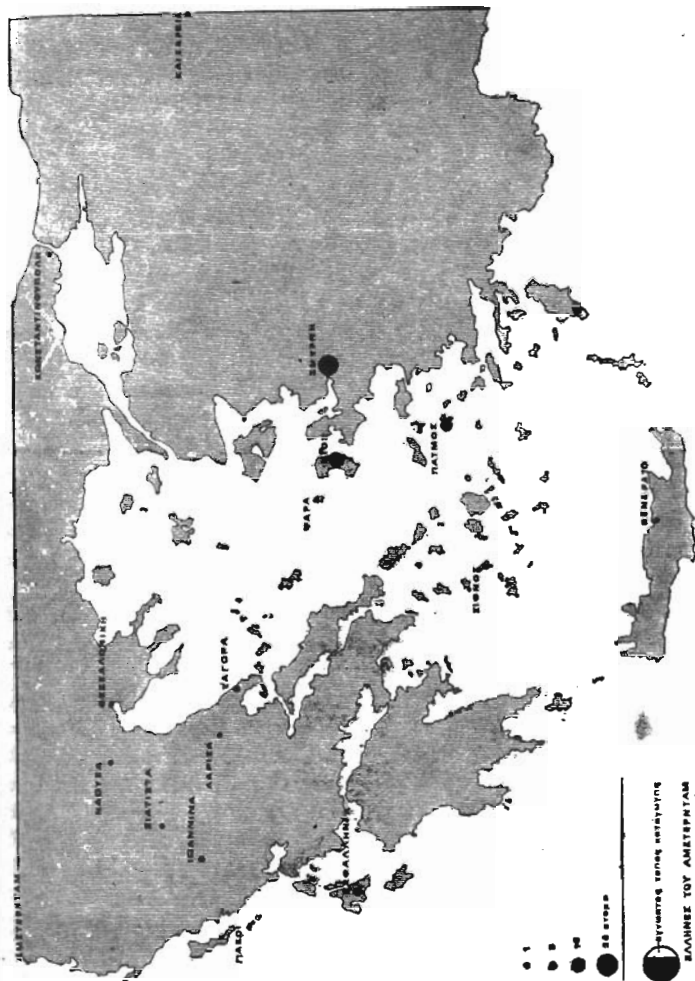
Μέσα στὸ πλαίσιο τῆς εὐρωπαϊκῆς —στὴν περίπτωσή μας: τῆς ὀλλανδικῆς— οικονομίας ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ παροιμία τοῦ "Άμστερνταμ λειτουργεῖ σὰν μεταπρατικὴ μονάδα. Στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀθωμανικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἑλληνικῆς ἀγορᾶς ὁ ρόλος τῆς εἶναι πιὸ σύνθετος. "Η ἴδια τῆς ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς σύγκρουσης πού ἐντείνεται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς δυτικούς ἐμπόρους γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς βαλκανικῆς καὶ τῆς μεσοανατολικῆς ἀγορᾶς. Οἱ ὀλλανδοὶ, ἄγγλοι, γάλλοι, γερμανοὶ καὶ ἰταλοὶ ἔμποροι πού ὡς τότε μονοπωλοῦσαν, πρακτικὰ, τὸ ἐμπόριο στὸ χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, βρίσκονται σὲ κατὰστασὴ ὀξύτατου ἀνταγωνισμοῦ μετὸς Ἕλληνες καὶ τοὺς βαλκάνιους ἐμπόρους πού κατορθώνουν νὰ τοὺς περιορίσουν σημαντικὰ καὶ νὰ τοὺς υποκαταστήσουν¹. "Η παροιμία τοῦ "Άμστερνταμ, ὅπως καὶ οἱ περισσότερες ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς παροιμίες πού συγκροτοῦνται στὸ 18ο αἰώνα, εἶναι, βέβαια, ἀποτέλεσμα τῆς δημογραφικῆς πίεσης καὶ τῶν ἄλλων παραγόντων πού συντελοῦν στὴ μετανάστευση ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ταυτόχρονα, ὅμως, ἐκφράζει καὶ μιὰ πιὸ προηγμένη φάση αὐτοῦ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ: στὸ μέτρο πού ἐκτοπίζουν ἀπὸ τὶς ἀγορᾶς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας τοὺς δυτικούς ἐμπόρους καὶ τοὺς υποκαθιστοῦν, οἱ Ἕλληνες ἔμποροι νοιώθουν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ νὰ προωθήσουν τὶς θέσεις τους μέσα στὶς ἴδιες τὶς χῶρες τῶν ἀνταγωνιστῶν

1. Βλ. ἰδιαίτερα Ν. Σβορώνος, "Le Commerce de Salonique", ὅ.π., πολλὰ. Εἰδικὰ γιὰ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν ὀλλανδῶν μετὸς Ἕλληνες ἔμπορους πλοῦσια στοιχεία συγκεντρώνει ὁ J. G. Nanninga, "Bronnen tot de Geschiednis van den Levantischen Handel", τ. Δ1 καὶ Δ2, Χάγη 1964 καὶ 1966, πολλὰ.

τους. Τὸ παράδειγμα τῆς οἰκογένειας τοῦ Κοραῆ εἶναι χαρακτηριστικό: ὁ παπoὺς τοῦ Ἄδαμάντιου, ὁ Δ. Ρύσιος, ἐμπορεύεται μὲ τὴν Ὀλλανδία «διὰ μέσου τῶν ὀλλανδῶν»¹. Μιὰ γενιὰ ἀργότερα, ὁ πατέρας του, πού μετέχει κι αὐτὸς στὸ ὀλλανδικὸ ἐμπόριο τῆς Σμύρνης, θέλει νὰ ἔχει δικό του ἄνθρωπο στὸ Ἄμστερνταμ καὶ στέλνει τὸ γιό του νὰ τὸν ἀντιπροσωπεύσει²: οἱ ὀλλανδοὶ ἐνδιάμεσοι καταργοῦνται. Σὲ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο, ἡ πρώτη σύνθεση τῆς ἐλληνικῆς παροικίας τοῦ Ἄμστερνταμ ἐκφράζει καλὰ, μέσα ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν τόπων καταγωγῆς τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων, τίς περιοχὲς ἀπ' ὅπου οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐκτοπιζοῦν καὶ νὰ ὑποκαθιστοῦν τοὺς ὀλλανδοὺς ἀνταγωνιστὲς τους: ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Χίος βρίσκονται στὴν πρώτη γραμμὴ ἐνῶ παράλληλα σημειώνεται ἡ παρουσία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Ζαγοράς.

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐγγράφεται καὶ ἡ ἐμπορικὴ σταδιοδρομία τοῦ Κοραῆ στὸ Ἄμστερνταμ. Στὴν *Αὐτοβιογραφία* του, γραμμένη κάπου ἑξήντα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1829, θὰ σημειώσει, μόνον, πὼς στάλθηκε στὴν Ὀλλανδία ἀπὸ τὸν πατέρα του, ἔμπορο μεταξωτῶν στὸ Μπεζεστένι τῆς Σμύρνης, γιὰ νὰ ἀντιπροσωπεύσει τὴν ἐπιχείρησή του. Γνωρίζουμε, τώρα, πὼς στὸ Ἄμστερνταμ ἐγκαταστάθηκε σὰν ἀντιπρόσωπος μιᾶς ἐμπορικῆς ἐταιρίας στὴν ὁποία μετέχουν ἐπίσης ὁ Στάθης Θωμᾶς, ὁ Μανουὴλ Πετροκόκκινος καὶ ὁ Ἀντώνης Πατερᾶκης. Μὲ αὐτὴ τὴ σύνθεση ἡ ἐταιρεία συγκροτήθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1770 ἢ 1771· δὲ γνωρίζουμε ἂν ὁ πατέρας τοῦ Κοραῆ εἶναι κι αὐτὸς μέλος τῆς συντροφίας ἢ ἂν ἔχει ἐκχωρήσει στὸ Διαμαντὴ τὰ κεφάλαια πού τοῦ ἐπιτρέπουν μιὰ αὐτόνομη παρουσία. Δὲ γνωρίζουμε ἐπίσης τὸ ὕψος τῆς συμμετοχῆς τοῦ κάθε συνεταιρίου στὸ ἐταιρικό κεφάλαιο πού ἀνέρχονταν σὲ 45.000 γρόσια³. Ὁ Στάθης Θωμᾶς φαίνεται πὼς εἶχε τὸ προβάδισμα: εἰσπράττει ἀπὸ τὴν ἐταιρεία 600 γρόσια τὸ χρόνο (λίγο μετὰ θὰ ἀυξήσει τὸ ποσὸ σὲ 900 γρ.) «διὰ νὰ κοιτάξῃ τὰς ὑποθέσεις τῆς συντροφίας»· ἀργότερα, γιὰ τίς ἴδιες ὑποθέσεις, θὰ προσλάβει καὶ γραμματικὸ μὲ ἐτήσιο μισθὸ 650 γρόσια⁴.

Ἡ ἐταιρεία εἶναι δικτυωμένη σὲ τέσσερα μεγάλα ἐμπορικὰ κέντρα: στὴ Σμύρνη μὲ τὸν Στ. Θωμᾶ· στὴ Χίο μὲ τὸν Ἀντ. Πατερᾶκη·

Οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἄμστερνταμ (18 αἰ. - 1820):
Τόποι καταγωγῆς.

1. Βίος Α. Κοραῆ, Παρίσι 1833, 16.
2. *αὐτ.*
3. Κοραῆς 1774, σ. 64 καὶ 68.
4. Κοραῆς 1774, σ. 64.

στην Κωνσταντινούπολη με τον Μ. Πετροκόκκινο και στο "Αμστερνταμ με τον Διαμαντή Κοραή. Συντροφευμένος από τον Σταμάτη Πέτρου ο Κοραής έφυγε από τη Σμύρνη το 1771¹. Ταξιδεύων μέσω Λιβέρνου, Βιέννης και πρέπει να έφτασαν στην 'Ολλανδία στα τέλη Αυγούστου ή στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1771.

Τόν πρώτο χρόνο όλα φαίνεται πως πηγαίνουν καλά και στο κατάστημα του "Αμστερνταμ και στις υποθέσεις της εταιρίας. Από τη Σμύρνη στέλνουν κυρίως, στον Κοραή, μπαμπάκια και νήματα — πρώτες ύλες απαραίτητες για τις ολλανδέζικες φάμπρικες κατασκευής ύφασμάτων. Από το "Αμστερνταμ ο Κοραής στέλνει στους συνεταιίρους του τόσες, ύφασματα, βελούδα, μπαχαρικά: ή τυπική ανταλλαγή στην οποία αναφέρθηκαν προηγούμενα: πρώτες ύλες έναντι μεταποιημένων προϊόντων και άποικιακών ειδών. Τα έμπορεύματα μεταφέρονται με ολλανδέζικα καράβια, από το δρόμο του Γιβραλτάρ.

Τέλη του 1772 ή αρχές του 1773 αρχίζουν οι δυσκολίες. Υπάρχει βέβαια ή «κακή διαγωγή» του Κοραή στο "Αμστερνταμ που αρχίζει να εκδηλώνεται και που ο Σταμάτης θ' αρχίσει να καταγγέλλει, συστηματικά, στον Στάθη Θωμά από τον 'Οκτώβριο του 1772 και στον πατέρα του Διαμαντή λίγο αργότερα. Έκτός από όσα αναφέρονται στα ήθη και στους επικίνδυνους νεωτερισμούς του αφεντικού του, ο Σταμάτης μεταφέρει, πολλαπλασιάζοντας τα παραδείγματα, και μιá εικόνα ανθρώπου τελείως άδέξιου και ανάξιου να χειρίζεται έμπορικές υποθέσεις.

"Όλα αυτά συντέλεσαν στη μεγάλη δυσπιστία που εκδηλώθηκε στη Σμύρνη μπρός στα άπραγα καμώματα του Κοραή στην 'Ολλανδία και του δημιούργησαν σοβαρά προβλήματα με τους γονείς του και το Θωμά. Τους γονείς του κατόρθωσε να τους πείσει ότι όλα όσα του καταμαρτυρούσε ο Σταμάτης «ήταν όλα ψεύδη προφανή»². Άλλά ο Θωμάς άραιώνει τα έμβάσματα και τις παραγγελίες και εξηγεί στον Κοραή ότι αυτό γίνεται γιατί «ήταν πολλά έψυχαυμένοι μαζί [του] άκούοντας την κακήν [του] διαγωγήν»³. Είναι δυνατό να φοβήθηκε ο Θωμάς μ' αυτά που του έγραφε ο Σταμάτης και μπρός

1. Στην *Αυτοβιογραφία* του γράφει: 1772. Ηβ. Ν.Κ.Χ" Κωστ.τ. «Βενεράδος Keun και Κοραής», π. Παρισσός 16, 1894. 603. Κ. Θ. Δημαράς, «Τά νεανικά χρόνια του Κοραή», *δ.π.*, σ. 4 σημ. 1.

2. Κοραής 1774, σ. 63.

3. Κοραής 1774, σ. 66.

στον κίνδυνο να πέσει έξω το κατάστημα του "Αμστερνταμ, να προσπάθησε να περιορίσει τις ζημιές. Δέν αποκλείεται πάντως το ένδεχόμενο να χρησιμοποιήσε ο σιόρ Ευστάθιος τα γράμματα του Σταμάτη σάν πρόσχημα.

Γιατί ο ίδιος ο Κοραής δίνει για τις έμπορικές του δυσκολίες μιá άλλη εξήγηση. Βέβαια δέν έχουμε στη διαθέση μας ούτε τα έμπορικά κατάρσιχα της εταιρίας, ούτε τα γράμματα που' ανταλλάξε ο Κοραής με τον πατέρα του και με το Στάθη Θωμά. Στο μέτρο όμως που την εξήγησή του ο Κοραής τη γράφει στους δύο άλλους συνεταιίρους του, στον Πετροκόκκινο και στον Πατεράκη, σε ανθρώπους δηλαδή που έπρεπε, από τη θέση τους, να έχουν μιá σαφή εικόνα της πορείας των υποθέσεων της 'συντροφιάς', μπορούμε να θεωρήσουμε πως αυτή δέν θα πρέπει να άπομακρύνεται τελείως από την πραγματικότητα.

"Ας αφήσουμε κατά μέρος τους χαρακτηρισμούς του άγανακτισμένου και γεμάτου έπαρση Κοραή για τον «παραφρονούτα δεσπότην», τον «ζεμωραυμένο γέροντα», τον «ειδωολόατρην του έαυτού του», «τόν τύραννον»¹ — όλα αυτά αναφέρονται στον σιόρ Ευστάθιο Θωμά. Το πραγματικό περιστατικό που επικαλείται είναι ότι ο Θωμάς, χωρίς να έχει συνεννοηθεί με τους συνεταιίρους του και πάντως χωρίς να ενημερώσει τον Κοραή, προσκατολίζει τις έμπορικές του δραστηριότητες προς την Πελοπόννησο (ιλάδια και ζύδια του Μωρέως) και προς τη Βενετία². Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιεί τα κεφάλαια της εταιρίας, το «καπιτάλε» του Κοραή, και παραμελεί τις υποχρεώσεις του προς το κατάστημα της 'Ολλανδίας. Παράλληλα και στο μέτρο που οι σχέσεις ανάμεσα στον Κοραή και στο Θωμά δξύνονται, ο δεύτερος δημιουργεί στον πρώτο, χρησιμοποιώντας όλες τις δυνατές προφάσεις, προβλήματα οικονομικής και διαχειριστικής φύσης που επιδεινώνουν την κατάσταση. "Ετσι, καθώς το κέντρο της Σμύρνης δέν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του, το παράστημα του "Αμστερνταμ βρίσκεται μπρός σε αύξουσες δυσκολίες που θα το ύδηγήσουν κάποια στιγμή στα πρόθυρα της χρεωκοπίας: ή κανονική του λειτουργία είταν, πάντα, συνάρτηση της κανονικής ανταπόκρισης και του συντονισμού ανάμεσα στα δύο λιμάνια.

Αυτή είναι, στην ούσία, ή έκδοχή του Κοραή. Είδαμε, προηγού-

1. Κοραής 1774, σ. 60, 64, 65.

2. Κοραής 1774, σ. 64, 65.

μενα, την έκδοχή του Σταμάτη. Παρά τις διαφορές τους δεν είναι πάντως αντιφατικές. Από εκεί και πέρα, για τις συνέπειες που επεκολούθησαν, οι διηγήσεις τους συμπίπτουν και αλληλοσυμπληρώνονται. Από το 1773 ο Στ. Θωμάς αρχίζει να «εμβάζει εκ σταλαγμού»¹. Κάποτε σταματά και τα εμβάσματα κεφαλαίων και την άποστολή εμπορευμάτων. Για να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες ο Κοραΐς αρχίζει να δανείζεται: αργότερα αναγκάζεται να υποθηκεύσει εμπορεύματα που έχει στην άποθήκη του. Οι προθεσμίες περνοούν χωρίς να φτάνουν από τη Σμύρνη ούτε «ριμέσσαις» (= συναλλαγματικές) ούτε «πραγματείες»: νέα δάνεια και νέα ενέχυρα. Τα εμπορικά καράβια φεύγουν για το ταξίδι της Ανατολής αλλά ο Κοραΐς δεν μπορεί να στείλει τα εμπορεύματα που έχει αγοράσει γιατί βρίσκονται δεσμευμένα στο ρεχίνι, στο ενεχυροδανειστήριο ή στα μαγαζιά των δανειστών του. Με τον τρόπο αυτό οι τόκοι διπλασιάζονται. Είναι άνοιχτος από παντού και στην αγορά της Σμύρνης και στην αγορά του Άμστερνταμ: «ή αὐθεντία του τὸ κρέντιτο τὸ ἤχασεν», γράφει ο Σταμάτης: «τί μεγαλύτερη ἐντροπή ἤμπορεῖ νὰ γίνη ἐνοῦςπραγματευτή;»². Κι ο ἴδιος ὁ Κοραΐς ἐπιβεβαιώνει: «βλέποντας (...) τοὺς δανειστάς μου (...) νὰ μὲ στενοχωροῦσι ζητοῦντες τὸ ἐδικόν τους, φωνάζω, γόζομαι (...) Ἐνας νέος ἄνθρωπος ἄπειρος ἀπὸ τὰ τοιαῦτα νὰ πέσω εἰς ἕνα χρέος ὑπερβολικὸν ἀποκάτω (...) νὰ βλέπω τὸ καντόρι μου ὡς κόλασιν»³. Φοβᾶται πὼς μπορεῖ νὰ πάει καὶ φυλακή⁴. Τὸ γράμμα του τοῦ 1774 τελειώνει μὲ μιὰ κραυγὴ ἀπελπισίας: «κάμνω τέλος παρακαλῶντας σας διὰ τοὺς οἰκτιρισμοὺς τοῦ Θεοῦ νὰ μὴ μὲ ἐγκαταλείψετε καὶ πνιγῶ μέσα εἰς τὸν λιμένα»⁵.

Τὴ συνέχεια δὲν τὴ γνωρίζουμε. Τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη διακόπτονται τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1774. Ὁ Κοραΐς ἐξακολούθησε νὰ ἐμπορεύεται ἄλλα τρία χρόνια στὸ Ἄμστερνταμ ἀλλὰ δὲ σώζεται οὔτε ἕνα γράφτό του πού νὰ ἀναφέρεται σ' ἐκείνη τὴν περίοδο. Καὶ γιὰ τὴν ὥρα, τουλάχιστο, δὲ διαθέτουμε ἄλλες πηγές. Γνωρίζουμε ὅμως κάποιες ἄλλες πλευρὲς τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τοῦ Κοραΐ, στὰ χρόνια 1773-1774, πού, ὅπως σημείωσα καὶ προηγουμένως,

1. Κοραΐς 1774, σ. 65.
2. Πέτρον, σ. 47 καὶ 49.
3. Κοραΐς 1774, σ. 65.
4. Κοραΐς 1774, σ. 68.
5. Κοραΐς 1774, σ. 71.

ἐπιτρέπουν νὰ διαμορφώσουμε μιὰ ἄλλη ἀντίληψη γιὰ τὶς ἐμπορικὲς του ἱκανότητες καὶ ταυτόχρονα νὰ παρακολουθήσουμε πὼς ἡ γρήγορη ἐξέλιξη του στὸ Ἄμστερνταμ ἐκδηλώνεται καὶ στὸ πεδίο τῶν ἐμπορικῶν του ἀσχολιῶν.

Ἦδη ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε μιὰ προϊούσα ἀπομάκρυνση τοῦ Κοραΐ ἀπὸ τὴν ἐθιμικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀνατολίτη ἐμπόρου: θέλει νὰ πουλᾷ τὰ πράγματα «κατὰ τὴ φατούρα», ἀποφεύγει νὰ διαθέσει στὴν ἀγορὰ γαλασμένα εμπορεύματα, δὲν ἀνακατεύεται σὲ δουλειὲς πού μποροῦν νὰ κάνουν οἱ ὑπάλληλοι κι οἱ ἐργάτες του, ζητᾷ ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους νὰ γράφουν σωστά κλπ. Ὁ Σταμάτης θεωρεῖ πὼς αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις ἐκφράζουν ἀτζαμοσύνη κι ἀδιαφορία («ὅσες μεταχειρίσαις ἤκαμεν εἰς τὸ νεγότηζιο ἔως τὴν σήμερον εἶνε ὅλαις παιδιακίταικαις») καὶ μαζί, μιὰ τάση γιὰ ἐπίδειξη. Ἐκφράζουν ὅμως καὶ μιὰ προσαρμογὴ στὶς συμπεριφορὲς τῶν ἐμπόρων τῆς Δύσης πού δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε. Στὶς μέρες μας ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς, ἀναφερόμενος στὸν ἔμπορο Κοραΐ, μίλησε γιὰ προσαρμογὴ του στὸν εὐρωπαϊκὸ οἰκονομικὸ ὀρθολογισμό⁶.

Ἡ ἀπαγκίστρωση τοῦ Κοραΐ ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς μορφὲς τοῦ ἐλληνικοῦ ἐμπορίου ἀρχίζει νὰ πραγματοποιεῖται τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1773, πάνω ἀπὸ ἕνα χρόνο μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὸ Ἄμστερνταμ. Στὸ διάστημα πού πέρασε τοῦ ἔχει δοθεῖ ἡ δυνατότητα νὰ παρακολουθῆσι ἀπὸ κοντὰ τὴ λειτουργία τῶν μηχανισμῶν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας καὶ τὴν πρακτικὴ τῶν ὀλλανδῶν ἐμπόρων. Μπορεῖ ἔτσι νὰ συγκρίνει τὴ δική του ἐπιχείρηση καὶ τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν ἄλλων ἐμπόρων μὲ κάποια πολὺ πιὸ ἐξελιγμένα πρότυπα. Μὲ τὴν εὐκολία προσαρμογῆς πού τὸν δάκρινε καὶ μὲ τὴ δίψα του γιὰ ὅλους τοὺς «νεωτερισμοὺς» τῆς φωτισμένης Εὐρώπης τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ ἀφομοιώσει καὶ νὰ μιμηθεῖ, ἐπιχειρεῖ νὰ μεταβάλει τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐπιχειρήσεώς του καὶ νὰ τροποποιήσῃ τὴ μεταπρατικὴ τῆς δομῆ.

Φαίνεται πὼς σὲ κάποια στιγμή κατόρθωσε νὰ ἀπαλλαγεῖ, γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διαθέσιμη τῶν νημάτων πού εἰσάγει ἀπὸ τὴ Σμύρνη, ἀπὸ τὸ πολὺπλοκο καὶ δαπανηρὸ κύκλωμα τῶν μεταπωλητῶν, τῶν

1. Πέτρον, σ. 52.

2. Σπ. Ἀσδραχάς, "Palmas entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la seconde moitié du XVIIIe s.", Παρίσι, [E.P.H.E.], 1972, 414 (δακτυλογραφημένα ἀντίτυπα) βλ. καὶ ἰδῶ, σ. 108.

μεισιτών και τών κομισσιοναρίων του "Αμστερνταμ που παρενέβαιναν, μόνιμα και σχεδόν αναγκαστικά, στις δοσοληψίες των ελλήνων με τους εγχώριους εμπόρους. Χάρη στις γνωριμίες που είχε αποκτήσει και χάρη στην καλή φήμη που είχε, ακόμα, η εμπορική του επιχείρηση συμβάλλεται με έναν όλλανδό επιχειρηματία, προφανώς βιοτέχνη, που ή αγοράζει τα νήματα του Κοραή σε ύψηλότερες τιμές από τις τιμές της αγοράς ή δέχεται να τα ανταλλάξει με τσάχες. Βρίσκοντας τον τρόπο να παρακάμψει τους μεσάζοντες, ο Κοραής δημιουργούσε προϋποθέσεις για να διευρύνει τα κέρδη της εταιρίας στην οποία μετέχει. Η ρήξη του με τον Στάθη Θωμά δεν του επέτρεψε να αξιοποιήσει επί πολύν καιρό αυτή τη δυνατότητα¹.

Στην ίδια γραμμή έγγραφεται και η ναύλωση, από τον Κοραή, ενός караβιού την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1773. Η διακίνηση των εμπορευμάτων ανάμεσα Σμύρνη και "Αμστερνταμ γινόταν με όλλανδικά καράβια: ο ναύλος, οι προμήθειες, τα ασφάλιστρα επιβαρύνουν σημαντικά τις τιμές των διακομιζομένων προϊόντων, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν σημαντική πηγή συσώρευσης κεφαλαίων στα χέρια εκείνων που έλέγχουν τη ναυλαγορά. Ο Κοραής προσπαθεί να παρέμβει και σ' αυτόν τον τομέα. Ναυλώνει ένα καράβι με το οποίο στέλνει δικά του εμπορεύματα σε μεγάλη ποσότητα² ενώ ταυτόχρονα μεταφέρει και εμπορεύματα τρίτων εισπράττοντας αυτός πιά την κανονική προμήθεια. Συνηθισμένος να μην παίρνει ρίσκα ο Θωμάς θεώρησε το εγχείρημα αυτό «άνόητον»³. Ο Σταμάτης παρότι δείχνει έντυπωσιασμένος γράφει ωστόσο πως η ναύλωση δεν του φαίνεται «γνωστικόν κάμωμα»⁴. πάντα πρόθυμος να μεταφέρει τις κακές φήμες θα γράψει, αργότερα, στο Θωμά πως άκουσε ότι ο Κοραής, από άγνοια των όρων με τους οποίους ναυλώνονται τα καράβια, ζήμωσε 1700 φιορίνια⁵. "Όμως ο ίδιος ο Κοραής, που γνώριζε καλύτερα τα πράγματα, πληροφορεί τους συνεταίρους του ότι η επιχείρηση του караβιού άφησε στην εταιρία τους κέρδος 7.000 φιορινιών, από τις πωλήσεις και τις προμήθειες⁶. (Παράλληλα, με πιο παραδοσιακούς τρόπους, με όλλανδικά καράβια, ο Κοραής πραγματοποιεί,

1. Κοραής 1774, σ. 65-66.

2. Πέτρον, σ. 33-34, 37, 46. Κοραής 1774, σ. 64.

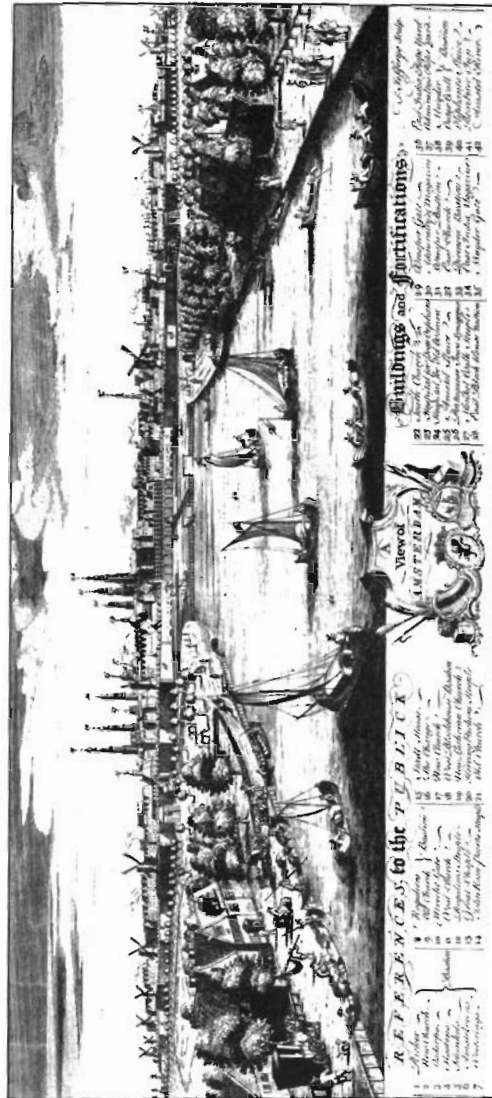
3. Κοραής 1774, σ. 64.

4. Πέτρον, σ. 34.

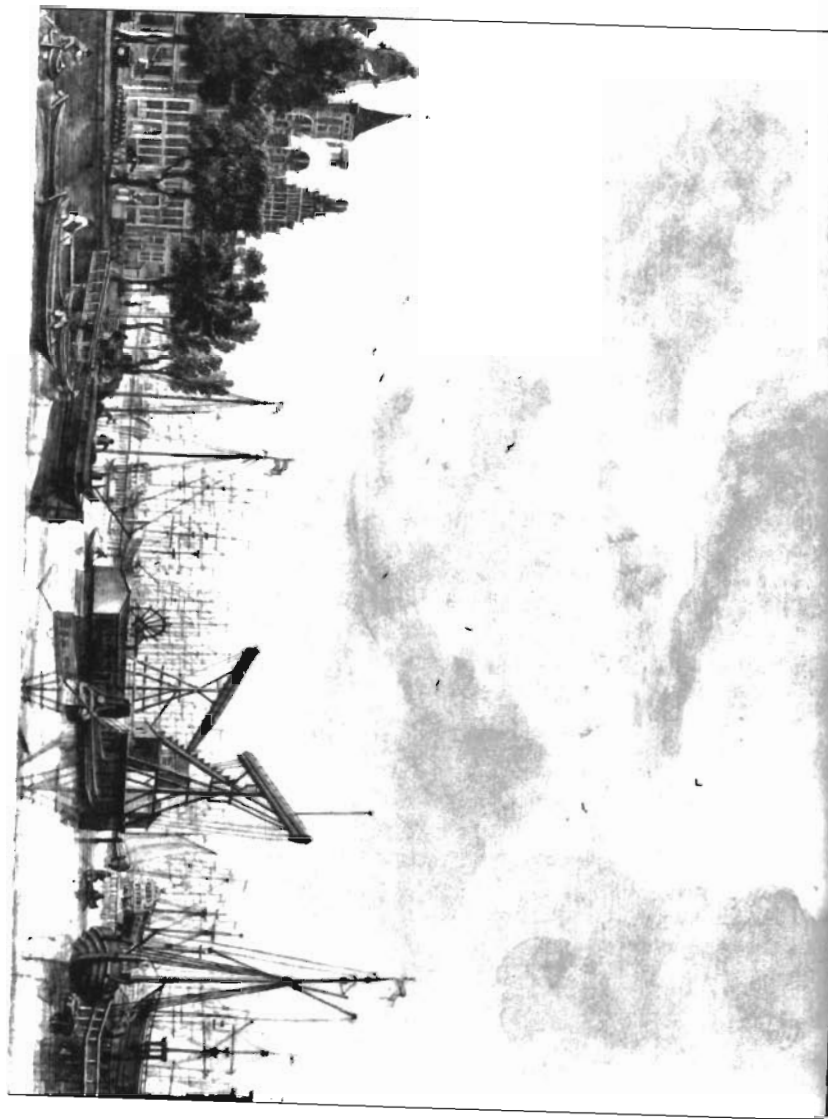
5. Πέτρον, σ. 46.

6. Κοραής 1774, σ. 64.

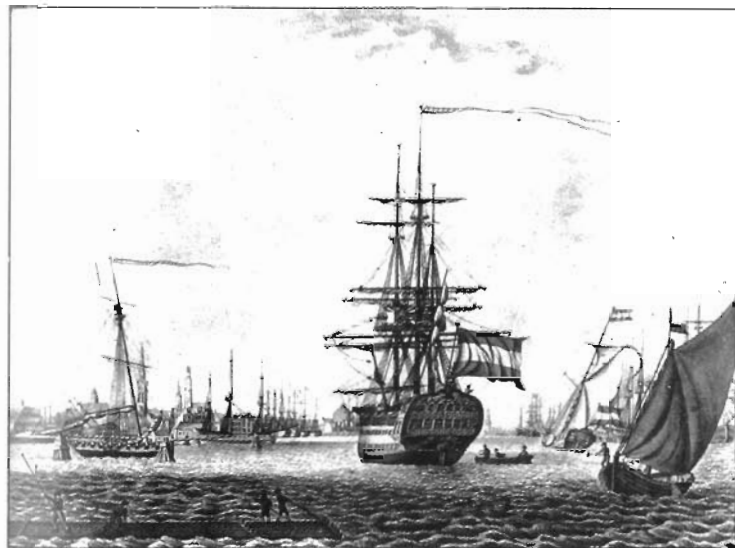
ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ

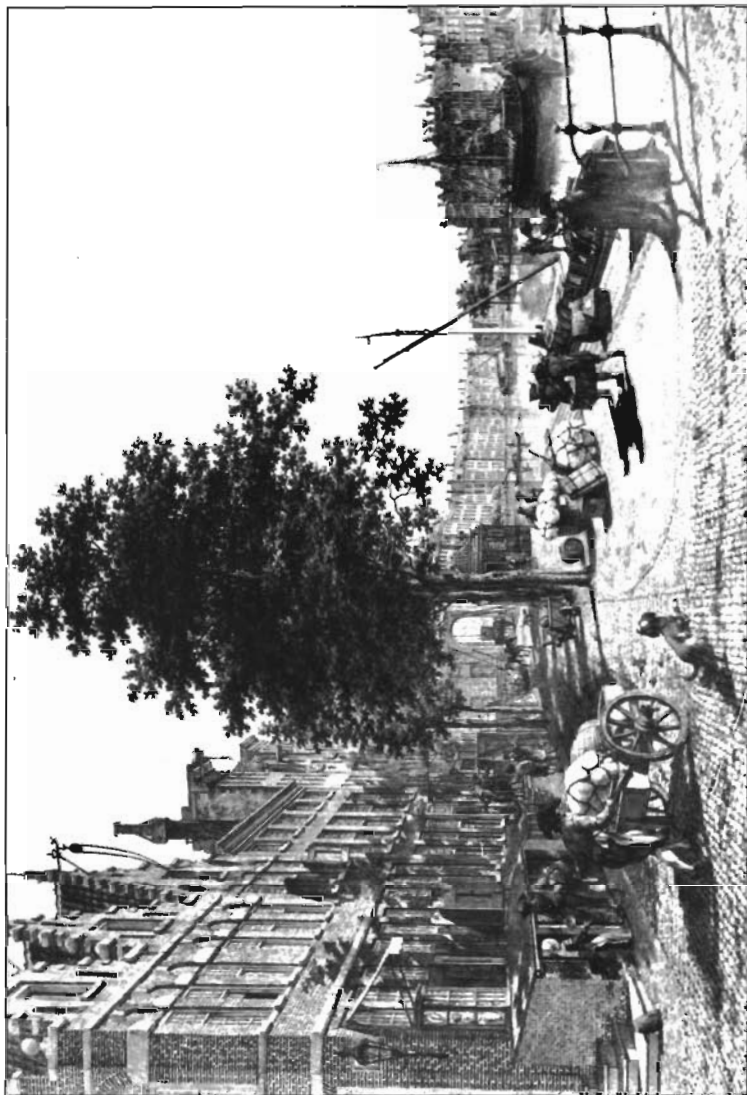
Το «μαγαζί του κόσμου»...

◀ ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΟΥ ΑΜΣΤΕΡΝΤΑΜ ▼

Μέγιστος είναι ο λιμάνι του Άμστελδάμου και χωρητικός περί των 4.000 πλοίων μεγάλων και μικρών εν ασφαλεία... (Ν. Παπαδόπουλος).

... Θέλετε τους εδώ φορματευτάδες, όπου όταν φορτώνουν πράγμα, δουλεύουν ώσάν χαμάλδες... (σελ. 22).

τήν ίδια περίπου εποχή και μέσα σέ έφτά μήνες, πέντε άποστολές έμπορευμάτων, συνολικής αξίας 143.000 φιορινιών στή Σμύρνη)¹.

Δέν ξέρουμε σέ τί πλαίσιο τής δραστηριότητας του Κοραή έγγραφεται ένα άνοιγμά του, τον ίδιο καιρό, προς την αγορά τής Μασσαλίας όπου στέλνει για πούλημα μιá μεγάλη ποσότητα πιτέρια².

Ώστόσο, τó μεγάλο βήμα για τó μετασχηματισμό τής επιχείρησης του "Άμστερνταμ πραγματοποιείται με τήν ίδρυση τής «φάμπρικας τών τσοχών». Κι εδώ μās λείπουν τά στοιχεία πού θά μās επέτρεπαν νά έχουμε μιá πληρέστερη εικόνα αυτής τής προσπάθειας³. Άλλά και μόνο τó γεγονός ότι τó έγχείρημα αυτό επιχειρήθηκε άρκει για νά δείξει τόν προσανατολισμό του Κοραή. Έπενδύοντας ένα τμήμα του έμπορικου κεφαλαίου του για νά δημιουργήσει μιá ιδιόκτητη βιοτεχνική μονάδα στήν όποία θά πραγματοποιείται ή μεταποίηση τών πρώτων ύλων πού εμπορεύεται ó ίδιος, προσπαθεί νά σπάσει τó πλέγμα τής εξάρτησης τής επιχείρησής του από τó ξένο έμπόριο και τήν ξένη βιομηχανία. Άπό τó Σταμάτη δέ διαφεύγει αυτή ή πλευρά τής προσπάθειας του Κοραή, έστω κι αν τήν εντάσσει στο πλαίσιο τής άκρατης φιλοδοξίας του: τó ένα δέν άποκλείει τó άλλο: «ή αύθεντία του φαίνεται πώς έκαμε τήν φάμπρικα τών τσοχών δια δύο αί-τίαις, πρώτον μέν νά φοβερίση τούς Όλλανδέζους πώς είνε άξιος και αυτός νά κάμη τσόχαις, χωρίς νά έχη χρεια νά αγοράση από λόγου τους, και τó άλλον νά βάζη τó όνομά του: Διαμαντής Κοραής εις τά μολύβια δια νά δείξη αυτού πώς κάτι έκαμεν»⁴. Με τόν τρόπο αυτό ó Κοραής από μεταπράτης πού ανταλλάσσει πρώτες ύλες με βιοτεχνικά προϊόντα, βρίσκεται, ή θέλει νά βρεθεί, επί κεφαλής μιās διπολικής επιχείρησης στο πλαίσιο τής όποίας τó έμπορικό και τó βιοτεχνικό κεφάλαιο θά λειτουργούν συμπληρωματικά. "Ας μήν ξεχνούμε, πάντως, πώς αυτά γίνονται σέ ξένο τόπο, πράγμα πού όπωσδήποτε περιορίζει τήν έμβέλεια τους. Σε μιá εποχή όμως πού ή στρατηγική του έλληνικου έμπορικου κεφαλαίου δέν οδηγεί προς επενδύσεις σέ βιοτεχνικές - βιομηχανικές επιχειρήσεις⁵, ή στάση αυτή

1. Κοραής 1774, σ. 65.

2. Πέτρου, σ. 37.

3. Πέτρου, σ. 37, 52. Κοραής 1774, σ. 64-65.

4. Πέτρου, σ. 52.

5. Π.Β. Σπ. Άσδραχάς, κεφ. «Η Οικονομία στήν Ίστορία του Έλληνικού Έθνους. ΙΑ΄, Άθ. 1975, 188.

του Κοραή φανερώνει και στο επίπεδο της νοοτροπίας και στο επίπεδο της οικονομικής πρακτικής άλλη μιὰ ρήξη με τις παραδοσιακές καταστάσεις, άλλο ένα άνοιγμα στο σύγχρονο κόσμο. «Π φάμπρικα τσοχών έκαιμεν ἐδῶ πολλοὺς ἐκ ταπεινῶν μεγάλους», γράφει κάπου ὁ Κοραής¹. Τελικὰ τὸν ἴδιο φαίνεται πὼς τὸν ὀδήγησε πρὸς τὴν ἀποτυχία, γιατί, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, ὁ Στάθης Θωμᾶς τὸν ἄφησε ἀκάλυπτο: «ζητεῖ ὄλιως διόλου νὰ κρημνίσῃ τὸ ὄνομα τῆς φάμπρικας, ὡς ἐχθρὸς φανερὸς καὶ ὄχι ὡς σύντροφος»². Τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ καὶ τὸ πιὸ φιλόδοξο ἀπὸ τὰ ἐμπορικὰ σχέδια τοῦ Κοραή εἴταν ἐκεῖνο, φαίνεται, πὺ ἐπιτάχυνε τὴν οικονομικὴ του καταστροφή: καὶ γιὰ ἄλλους λόγους ἴσως, πὺ αὐτὴ τὴ στιγμή ἀγνοοῦμε, ἀλλὰ κυρίως γιατί ἡ ἀδυναμία τῶν συνεταιρῶν νὰ συντονίσουν τὴν ἐπιχειρησιακὴ τους στρατηγικὴ καὶ τὴ στρατηγικὴ τῶν κεφαλαίων τους δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀποσύνθεση τῆς ἐταιρείας.

Ὡστόσο αὐτὴ ἡ δύσκολη προσπάθεια ἐνταξίας καὶ προσαρμογῆς στὶς πραγματικότητες τῆς προηγμένης καπιταλιστικῆς οικονομίας τῆς ἐποχῆς του εἶναι ἐκεῖνη πὺ, τελικὰ, χαρακτηρίζει τὴν ἐμπορικὴ σταδιοδρομία τοῦ Κοραή, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματά της. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴτητα τῶν πληροφοριῶν πὺ διαθέτουμε μποροῦμε νὰ συλλάβουμε τὶς γενικὲς γραμμὲς ἑνὸς σχεδίου πὺ, ἔστω κι ἂν εἴταν ἐμπειρικό, ἐκφράζει καλὰ τὸν νεωτερισμὸ τοῦ ἀνθρώπου πὺ τὸ συνέλαβε: δημιουργία μιᾶς ἐκσυγχρονισμένης ἐπιχείρησης πὺ μεγιστοποιεῖ τὰ κέρδη της καταργώντας τοὺς μεσάζοντες, πὺ ἐπενδύει ἕνα τμῆμα τῶν κεφαλαίων της στὴ βιοτεχνία γιὰ νὰ παράγει ἡ ἴδια προϊόντα πὺ ἐμπορεύεται ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπεκτείνει τὴ δραστηριότητά της στὸν τομέα τῶν θαλασσίων μεταφορῶν. «Ἐφαντάσθηκα νὰ κάμω πράγματα ὅπου νὰ μὴ τὰ ἔκαμε ποτὲ ρωμαῖος ἐδῶ, καὶ ἐκαταγινόμενον (...) νὰ ἀνοίξω τρόπους (...) καὶ πλοῦτος καὶ τιμῆς», γράφει ὁ Κοραής, στὰ 1774³. Τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν εἴταν συνηθισμένα στοὺς κύκλους τῶν ἐλλήνων ἐμπόρων τῆς ἐποχῆς. Ὅμως ἡ πρόθεση, μόνη, δὲν ἀρκεῖ σ' αὐτὲς τὶς δουλειές. Στὸ τέρμα τῆς ἐμπορικῆς του προσπάθειας ὁ Κοραής γνώρισε τὴν ἀποτυχία. Διευκολύνθηκε ἔτσι ἡ στροφή πρὸς τὰ γράμματα, πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπασχόληση με τὰ θέματα τῆς παιδείας καὶ τοῦ ἔθνους. Μέσα ἀπὸ τὴν

1. Κοραής 1774, σ. 64.

2. ἰβίδ.

3. Κοραής 1774, σ. 60.

ἐμπορικὴ ἀποτυχία τοῦ "Αμστερνταμ ὁ ἐλληνικὸς διαφωτισμὸς κέρδιζε τὸν ἡγέτη του.

Ἡ ἐμπειρία πὺ ἀποκόμισε ἀπὸ τὴ θητεία του στὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις ἔδωσε στὸν Κοραή κάποιες γενεὲς βάσεις καὶ, πάντως, μιὰ ἐξοικείωση με τὰ οικονομικὰ πράγματα. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ φτάσουμε στὴν ὑπερβολικὴ διατύπωση τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμαντου —πὺ θεωροῦσε ὅτι ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Κοραή ἔχει τὶς ρίζες της στὴν «πρακτικότητα» πὺ ἀπόχτησε στὸ "Αμστερνταμ¹— μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε καὶ μιὰ γνώση τῆς οικονομικῆς πρακτικῆς κι ἕνα ζῶν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν οικονομικὴ θεωρία. Σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, παρὰ τὶς δυσκολίες πὺ συναντᾷ, κυβερνᾷ καλὰ τὰ οικονομικὰ του. Κι ὅσο κι ἂν παραπονιέται πὺς μπερδεύεται στὴν τήρηση τῶν λογαριασμῶν του καὶ δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ ἄκρη με τὶς ὄχι καὶ τόσο πολὺ-πλοκε δοσοληψίες του, τελικὰ, ἂν κοιτάξουμε προσεκτικότερα, διαπιστώνουμε πὺς ὅλα αὐτὰ εἶναι, οὐσιαστικά, κοιταριές διανοουμένου. Ἐνα μικρὸ κατάστιχό του πὺ σώζεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Χίου τὸν δείχνει προσεχτικὸ καὶ ἐμπειρο «κατασιγάρη» ἢ ἀλληλογραφία του, ἰδιαίτερα με τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου καὶ τὸν Ἰάκωβο Ρῶτα, ἀποτελεῖ καλὸ τεκμήριο πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Ἀς μὴν ξεχνοῦμε, ἐπίσης, ὅτι ὡς πολὺ ἀργά, ὡς τὰ ἐξηνταπέντε του χρόνια περίπου, συμπληρώνει τὰ εἰσοδήματα πὺ τοῦ ἐξασφαλίζουν οἱ φιλολογικὲς του ἐργασίες με ἕνα περιθωριακὸ ἐμπόριο — γούνες, βιβλία ἀλλὰ καὶ τοκισμὸς χρημάτων.

Παράλληλα τὸν βλέπουμε νὰ ἐπισημαίνει, κάθε φορὰ πὺ τοῦ δίνεται εὐκαιρία, τὴν ἀνάγκη νὰ ἀποχτήσῃ ἡ Ἑλλάδα ἐργαστήρια καὶ βιοτεχνίες ἱκανὲς νὰ ἀποδεδεμεύσουν τὴν οικονομία της ἀπὸ τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ τὶς προηγμένες εὐρωπαϊκὲς γῶρες. Θεωρεῖ πὺς ἔτσι θὰ περιοριστεῖ ἡ διχοπορὰ τῶν ἐλληνικῶν κεφαλαίων στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ παράλληλα θὰ διαμορφώνεται ἕνα εἰδικευμένο προσωπικὸ ἱκανὸ νὰ συντελέσει κι αὐτὸ στὴν ἀνόρθωση τῆς πατρίδας. Βέβαια οἱ προτάσεις του ἀφοροῦν κυρίως δραστηριότητες πὺ βρίσκονται κοντὰ στὰ ἐνδιαφέροντά του. Διαδοχικὰ ἢ παράλληλα θὰ προτείνει νὰ ἰδρυθοῦν βιβλιοθετικὰ ἐργαστήρια, φάμπρικες κατασκευῆς ρολογιῶν, ἕνα ἐργαστᾶσιο κατασκευῆς χαρτιοῦ στὴ Χίο, βιβλιοπωλεῖα, τυπογραφεῖα.

1. Κ. Ἀμαντος, «Ἐνας χαρακτηρισμὸς τοῦ Κοραή», π. Νέα Ἑστία 14, 1933, 1193.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ βρίσκεται πάντα μέσα στὴν ἴδια γραμμὴ τοῦ τὸν ὀδήγησε στὴν ἔδραση τῆς 'φάμπρικας τῶν σοσχῶν' στὸ Ἄμστερταμ.

Εἶναι, ἐπίσης, χαρακτηριστικὸ πῶς, σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ, οἱ ἀναζητήσεις τῆς οικονομικῆς σκέψης τῆς ἐποχῆς του τὸν ἐνδιαφέρουν καὶ τις παρακολουθεῖ. «Νεοφανὲς πράγμα», ὅπως θὰ γράψει ὁ ἴδιος, ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ἐπισύρει τὴν προσοχὴ του στὰ χρόνια, ἀκριβῶς, πὺ ἀρχίζει νὰ ἀποκτᾷ αὐτόνομη ὑπόσταση σὰν ἐπιστήμη. Καὶ τοὺς μεγάλους κλασικοὺς τῆς, τὸν Ἄνταμ Σμίθ, τὸν Μάλθου καὶ τὸν Ρικάρδου, ὁ Κοραῆς φαίνεται πῶς εἶναι ὁ πρῶτος Ἕλληνας πὺ τοὺς διάβασε προσεκτικὰ κι αὐτὸς προσπάθησε, διακριτικὰ, νὰ τοὺς γνωρίσει στὴν Ἑλλάδα. Στὰ 1815, στέλνοντας στὸν Ἰάκωβο Ρῶτα ἓνα βιβλίον Πολιτικῆς Οἰκονομίας, τοῦ γράφει: «τὸ τελευταῖον τοῦτο μάλιστα με προσοχὴν νὰ ἀναγνώσῃς σὲ συμβουλευῶ, καὶ ἂν εἶναι τρόπος νὰ τὸ διδάξῃς καὶ εἰς ἄλλους, ὅτι ἡ ὑπόθεσις του συμφέρει εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἐθνῶν. Ἡ ἐπιστήμη του εἶναι νεοφανὲς πράγμα, ἤγουν ἤρχισε πρὸ τεσσαράκοντα ἢ πενήτηκοντα ἐτῶν, ἀλλὰ τῶρα ἐσαφηνίσθη ἀκριβέστερον»¹.

Τοῦ Adam Smith ἔχει διαβάσει τὸ κύριο ἔργο, *The Wealth of Nations*, στὴ γαλλικὴ του μετάφραση καὶ στέλνει ἀντίτυπα σὲ Ἕλληνας φίλους του². Στὰ 1809 ἡ ἀνάγνωση τοῦ Μάλθου (διαβάζει τὸ *An Essay on the Principle of Population* στὴ γαλλικὴ μετάφραση πὺ τοῦ εἶχε στείλει, ἀπὸ τὴ Γενέβη, ὁ Prevost) τὸν ἐθουσιάζει: «βιβλίον ἐξαιρετον», γράφει, «καὶ ἄξιον νὰ μεταφρασθῇ εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν, διὰ νὰ μάθωσιν οἱ ἐλεήμονες ἡμῶν πλοῦσιοι, ποῖον εἶναι τὸ ἀληθινόν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς ἔλεος. Τὸ ἀναγνώσκω με πολλὴν μου εὐχαρίστησιν»³. Τὸν Ricardo τὸν ξέρει ἀπὸ δεύτερο χέρι, ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση ἐνὸς ἔργου τῆς Madame Marcet ὅπου ἐκλιθεύονται οἱ θεωρίες του· μόλις μαθαίνει ὅτι ἐτοιμάζεται ἡ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου ζητᾷ νὰ κρατηθοῦν δυὸ ἀντίτυπα: ἓνα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ ἓνα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου⁴. Ξέρουμε ἄκομα

1. Α. Κοραῆ. Ἐπιστολαί, ἐκδ. Ν. Δαμαλά, Γ' Ἄθ. 1885, 27.

2. ὁ.π., σ. 217.

3. Α. Κοραῆ. Ἀλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Β' Ἄθ. 1966, 547· πβ. "Lettres de Coray au Protopsalte de Smyrne", traduites par Q. de Saint Hilaire, Παρίσι 1880, 256.

4. "Lettres de Coray au Protopsalte...", ὁ.π., σ. 264-265.

πῶς ἔχει διαβάσει, μερικὲς φορὲς με τὸ μολύβι στὸ χέρι, τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία τοῦ Jean-Baptiste Say, τις *Richesses commerciales* τοῦ Sismondi, τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία τοῦ Destut de Tracy καὶ ἄλλα ἐλάσσονα ἔργα. Διαπιστώνουμε, δηλαδή, πῶς τὰ μεγάλα ὀνόματα καὶ τὰ μεγάλα ἔργα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τῆς ἐποχῆς του τοῦ εἶναι οἰκεῖα. Καὶ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε, ὅπως συμβαίνει συχνά, μ' αὐτὰ τὰ θέματα, γιὰ ἔργα καὶ ὀνόματα περιαγόμενα πὺ περνοῦν τυχαία στὰ κείμενα τοῦ Κοραῆ· πρόκειται γιὰ βιβλία πὺ ἀγοράζει, πὺ διαβάζει, πὺ ἔχει στὴ βιβλιοθήκη του, πὺ χρησιμοποιεῖ ὅταν γράφει τὰ δικὰ του ἔργα καὶ στὴ διάδοση τῶν ὁμοίων συντελεῖ. Ἐχουμε κι ἐδῶ μιὰ τυπικὴ ἐκδήλωση τῆς εὐρυμάθειας, τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ καὶ, ταυτόχρονα, τοῦ ἐκλεκτισμοῦ τοῦ Κοραῆ. Ἡ περιέργεια, ἡ δίψα γιὰ τὴ μάθηση πὺ τὸν κατεῖχαν τόσο ἔντονα, ὅπως διαπιστώσαμε, στὸ Ἄμστερταμ δὲν τὸν ἐγκατάλειψαν ποτὲ ὡς τὰ βαθεῖα γερατιὰ του.

Ἡ φήμη τῆς οικονομικῆς ἀποτυχίας του στὸ Ἄμστερταμ συνόδεψε τὸν Κοραῆ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Στὰ χρόνια τῆς ἐντασης τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων, ἰδιαίτερα, ὅταν ὅλα τὰ μέσα χρησιμοποιοῦντο γιὰ νὰ καταπολεμηθεῖ καὶ νὰ διαβληθεῖ τὸ διαφωτιστικὸ κίνημα πὺ ἐνσάρκωνε ὁ χιῶτης σοφός, ὀρισμένοι ἀντίπαλοί του ἐνίσχυσαν τὰ ἐπιχειρήματά τους με μερικὲς ποσότητες λάσπης, διογκώνοντας καὶ παραμορφώνοντας τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ τοῦ ὀλλανδικοῦ βίου του καὶ προσθέτοντάς τους με μερικὲς στοιχεῖα τῆς κακότητος, τῆς συκοφαντίας καὶ τῆς πλαστογράφησης τῆς ἀλήθειας πὺ με τόση ἄνεση πρόσφατῶν στὴν πολεμικὴ τους οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἑλληνικῶν συντηρητικῶν ὁμάδων: «ὡς ξεπλυθῆ, πρῶτα αὐτὸς [ὁ Κοραῆς] ἀπὸ τὴν λάσπη τῆς Ὀλλάνδης», θὰ γράψει, στὰ 1817, ὁ Ἰγνατίος Σκαλιώρας κι ὕστερα ὡς ἐπιχειρήσει νὰ βγάλει τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν λάσπη τῆς ἀμαθείας»¹.

Τὰ βέλη προέρχονται, κυρίως, ἀπὸ τὸν Ἰγνατίο Σκαλιῶρα καὶ τὸν Στέφανο Κομητηά, δυὸ λόγιους τοῦ κύκλου τοῦ Νεόφυτου Δούκα πὺ διακρίθησαν, καὶ οἱ δυὸ, γιὰ τὴ βιαιότητα καὶ τὴ χυδαιότητα τῶν παρεμβάσεών τους στὶς πνευματικὲς διαμάχες πὺ σμαδεύουν τὴν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ νεοελληνικοῦ 19ου αἰῶνα. Ὁ Κοραῆς

1. Ἐπιστολὴ τῆς νέας φιλοσοφίας στηλιτευτικὴ [Λειψία 1817], 24. Γιὰ λάσπαις ἔχει μιλήσει κι ὁ Σταμάτης: «ὂν ἤκουε τῆς συμβουλῆς σας ὅπου τοῦ ἐδόσατε ἀπὸ αὐτοῦ, αὐτὸς δὲν ἤπευτε σὲ τέτοιες λάσπαις» (σ. 41).

ἀποκαλείται, εὐθέως καὶ χωρὶς κανένα διαταγμῶ, κλέφτης καὶ ἀπατεώνας πού ἐξαπάτησε τοὺς συναϊρούς του στὸ Ἄμστερνταμ, ἀκριβῶς ὅπως, τώρα, ἐξαπατᾷ τοὺς Ἕλληνας, ὅταν θέλει νὰ τοὺς χαλάσει τῆ γλώσσα καὶ τῆ θρησκεία. Τὸ ἀμάλγαμα εἶταν πάντα ἡ ἀδυναμία τῆς πολεμικῆς αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Κορραῖ ἡ ἐπίθεση εἶναι πῶ καλυμμένη καὶ παρουσιάζεται με μορφή ἀπειλῆς: τώρα πού μαθεύτηκε ἡ ἀίτια γιὰ τὴν ὅποια ὁ Κοραῖς «ἐξέωρίσθη» ἀπὸ τὴν πατρίδα του, καλύτερα θὰ κάνει «νὰ βωβαθῆ», γιατί ἀλλιῶς θὰ ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γῆς... Κάποιος μακρινὸς ἀπόηχος αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἐμφανίζεται καὶ στὰ χρόνια τῶν ἀντικαποδιστριακῶν ἀγώνων — μὰ ἐδῶ ἡ «ἐκτροπή» τοῦ Κοραῖ ἐρμηνεύεται με ἄλλο τρόπο πού προσιδιάζει καλύτερα στὴν ταξικὴ νοοτροπία τοῦ ἑφτανησιώτικου ἀρχοντολογίου: ἀν ὁ Κοραῖς στάθηκε «φοβερὸς φαρτριστῆς», ἀν εἶχε «ροπήν εἰς τὰς παραδόξους καὶ ἀσυνειθίστους δόξας», αὐτὸ ὀφείλεται, βέβαια, στὴν παιδική του ἀνατροφή ἀλλὰ καὶ στὰ ὅσα ἐσηγήθησε ὅταν εἶταν «δοῦλος», «ὅτε ἐπῶλε ταινίας κτλ.»¹.

Δὲν ξέρομε ἀπὸ πού ἀντῆσαν οἱ κατήγοροι τοῦ Κοραῖ τὸν πρῶτο πυρήνα τῶν πληροφοριῶν πού με τόση ἀνση ἀλλοίωσαν στὴ συνέχεια. Βέβαια ζῶσαν, ἀκόμα, ἄνθρωποι πού εἶχαν γνωρίσει τὸν Διαμαντῆ στὸ Ἄμστερνταμ². Σημειῶνω, πάντως, πὼς ἡ πρώτη δημόσια μνεία τῆς ἐμπορικῆς ἀποτυχίας του βρίσκεται σὲ ἓνα γράμμα τοῦ Villoison, σὲ λατινικὴ γλώσσα, πού γράφτηκε στὰ 1791 καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ 1805³. Ἐκεῖ γίνεται καὶ τὸ λάθος (πού θὰ ξαναβροῦμε στὰ κείμενα τοῦ Σκαλιώρα καὶ τοῦ Κομμητᾶ) ὅτι ὁ Κοραῖς πέρασε κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν Ὀλλανδία στὴ Γαλλία: «διέτριψε μέχρι τινὸς ἐν Ἀμστελδάμῳ ὅπου μᾶλλον περὶ τὰς Μούσας ἢ περὶ τὸν Ἑρμῆν ἐσοῦδασεν. Ἐπειτα, ἀπατηθεὶς ὑπὸ τοῦ ἑταίρου με τὸν ὅποιον συνεπραγματεύετο καὶ ἀτυχῆσας, ὑπήγεν εἰς Μονπέ-

1. Σπ. Καίσαρη, *Ἐπιτάφιος Λόγος τοῦ Ἀ' Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀπαντήσεις τινὲς πρὸς τὸν Α. Κ.*, Κέρκυρα 1833, 21-22.

2. Οἱ λίγες σχετικὲς ἐνδείξεις πού βρισκόμεν στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῖ δείχνουν, μᾶλλον, πὼς οἱ μεταγενέστερες σχέσεις του με τοὺς Ἕλληνας τοῦ Ἄμστερνταμ εἶταν ἀνετάς.

3. Βλ. Empedocles Agrigentinus, "De vita et philosophia eius" ... ἔκδοση Fr. G. Sturz, Ἀ' Λειψία 1805, σ. xliν-v ἐξ. Τὸ λατινικὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Villoison ἀναδημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκο, «Ἡ φίλια Κοραῖ - Villoison καὶ τὰ προβλήματα τῆς», π. *Ἐρασιῆς* 1, 1963, 75-77.

λιον καὶ ἀφιερῶθη εἰς τὴν ἱατρικὴν». Ἡ μετάφραση πού χρησιμοποιοῦ δημοσιεύτηκε σὲ ἑλληνικὸ βιβλίον τοῦ 1811⁴. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα ἀρχίζει ἡ ἐπίθεση.

Τὸν χορὸ τὸν ἀνοίγει ὁ Ἰγνάτιος Σκαλιώρας, ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Λειψίας, με ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν Στέφανο Κομμητᾶ: «ὁ τερατολόγος καὶ χρεωκοπησας ποτε φιλόσοφος Κοραῖς (...) καὶ λέγω αὐτὸν χρεωφειλέτην (...) διὰ τὸν ἐμπορικὸν τὸν βίον, ὃν ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ μετήλθεν...»⁵.

Τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Κομμητᾶς γράφει ἓνα μεγάλο λῖβελλο πού τιτλοφορεῖται *Λόγος στηλιτευτικὸς κατὰ τῆς αἰρέσεως τῶν Κοραϊστών*⁶. Σκοπὸς τοῦ Κομμητᾶ εἶναι νὰ δείξει πὼς ἡ Ἑλλάδα κατασπαράσσεται ἀπὸ τὸ «αἰρετικὸν στίφος», «ὅπο τῆς μισαρᾶς φαρτίας τῶν μισελλήνων κοραϊστών»⁷ καὶ ἀπὸ τὸ «δυσσεβὲς καὶ ὀλέθριον δόγμα» τῆς⁸ καὶ πὼς ὁ ἴδιος ὁ Κοραῖς εἶναι ἄτιμος, ἄθεος, αἰρεσιάρχης, μισέλληρ⁹. «ὡς ὀρθόδοξος χριστιανὸς καὶ γνήσιος Ἕλληρ»⁷ ὁ Κομμητᾶς θέλει, ὅπως εἶναι φυσικὸ, νὰ βοηθήσει, με τὸ Λόγο του, γιὰ νὰ ἀποβληθεῖ «τὸ αἰρετικὸν τοῦτο σύστημα ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, εἴ τι καὶ μικρὸν μέρος κατέχει, καὶ νὰ ἀπαρτίσω πάλιν ὡς πρότερον τὸ ὅλον Ἑλληνικὸν εἰς ἓν σῶμα, συναπτόμενον καὶ διὰ τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως καὶ διὰ τῆς θρησκείας»⁸. Καὶ γιὰ τὸν ἱερό αὐτὸ σκοπὸ

1. Βασιλεῖο Παπαευθυμίου, *Φεραγῆς Γραμματικὴ*, Βιέννη 1811, σ. λ' ἐξ.

2. Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ γράμμα αὐτὸ εἶχε δημοσιέψῃ ὁ Κ. Ν. Σάβας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία Παράρτημα*, Ἀθ. 1870, 293-294: ὀλόκληρο δημοσιεύτηκε, πρόσφατα, ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα, «Στεφάνου Κομμητᾶ Ἐπιστολαὶ Ἀνεκδότοι», π. *Παρουσᾶς* 17, 1975, 288-294.

3. Τὸ κείμενο τοῦ Κομμητᾶ δὲν τυπώθηκε στὸν καιρὸ του: τὸ παρουσίασε, τελευταία, ὁ Βαγγέλης Σκουβαρᾶς, «Ἀνεκδοτὰ ἀντικοραϊκὰ κείμενα», (= *Ἐργα εἰς Ἄδ. Κοραῖν*, Ἀθ. 1965, 276-318). — Θέλω νὰ σημειώσω ἐδῶ πὼς τὰ ἀνεκδότα κείμενα (τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, τουλάχιστο) δὲν εἶναι, πάντα, κείμενα πού ἔμειναν κλεισμένα σὲ γραφεῖο τοῦ δημιουργοῦ τους. Ἀντίθετα, τίς περισσότερες φορές, ἰδίως μάλιστα ὅταν πρόκειται γιὰ κείμενα πολεμικῆς, εἶχαν κάποια διάδοση πού ἀναπλήρωνε, μερικὰ, τὴν ἀπουσία τυπογραφικῆς ἀναπαραγωγῆς τους: πολλαπλασιάζονταν με τὴν ἀντιγραφὴ ἢ κυκλοφοροῦσαν ἀπὸ χέρι σὲ χέρι ἔτσι ἐπιτελοῦσαν, ὡς ἓνα βαθμῶ, τὸν προορισμὸ τους φτάνοντας σὲ ἓνα τουλάχιστο τμήμα τοῦ κοινοῦ πού εἶχε ὑπ' ὄψη του ὁ συγγραφέας ὅταν ἔγραφε τὸ ἔργο του.

4. *Λόγος στηλιτευτικὸς*, ὁ.π.π., σ. 277.

5. ὁ.π.π., σ. 279.

6. ὁ.π.π., σ. 280, 281, 282, 283 κ.ά.

7. ὁ.π.π., σ. 278.

8. ὁ.π.π., σ. 277.

χρησιμοποιούνται, εὐθέως πιά, πλαστά στοιχεῖα γιὰ τὰ οικονομικά τοῦ Κοραῆ στοῦ "Αμστερνταμ.

Τότε διατυπώνεται, γιὰ πρώτη φορά ὅσο ξέρω, ἡ κατηγορία πὼς ἡ χρεωκοπία τοῦ Κοραῆ, στὴν Ὀλλανδία, εἶταν εἰκονική: «εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι ὁ ἀρχηγὸς ταύτης τῆς αἰρέσεως, μετερχόμενος τὸν ἐμπορικὸν βίον, ἐκὼν παρέστησεν ἑαυτὸν χρεωκοπήσαντα, καὶ ἀρπάσας τὰ χρήματα τῶν ἄλλων, κατεδαπάνησε καὶ καταδαπανᾷ ταῦτα εἰς τὸ Παρίσιον, συνὼν ταῖς ἐταίραις καὶ μηδέποτε παυόμενος ἀπὸ τοῦ νὰ συγνάζῃ ἔνθα τὸ πλῆθος οἰκοῦσι τῶν ἐταίρων, καθὼς ὁμολογοῦσι πᾶντες οἱ ἐκεῖθεν ἐρχόμενοι, καὶ τὸν τρόπον αὐτοῦ τοῦ ζῆν ἀκριβῶς γινώσκοντες, καὶ ἀπροσωπολήπτως κηρύττοντες»¹. Σὲ ἀπλᾶ ἑλληνικὰ ὅλα αὐτὰ σημαίνουν πὼς ὁ Κοραῆς ἐκλεψε, στοῦ "Αμστερνταμ, τὰ λεφτὰ τῶν συνεταιρῶν του καὶ τὰ κατασπαταλᾷ στοῦ Παρίσι ζώντας με πόρους καὶ περνώντας τὸν καιρὸ του σὲ πορνεία. Μὰ ἡ ἀρχαία γλώσσα ἐπιτρέπει στοῦ συγγραφέα ὅλες τὶς ἀκρότητες· ὅπως σημειώθηκε ἤδη²—κατὰ σύμπτωση: με ἀφορμὴ πάλι τὸν Κοιμητᾶ γιὰ μιὰ προγενέστερη ἐπίθεσή του ἐναντίον τοῦ γέροντα Καταρτζῆ—«ἡ χρῆσις τῆς ἀρχαίας συντέλεσε γενικᾶ στὴ χυδασιότητα τῶν ἐκφράσεων».

Ἐπιστρέφω στοῦ *Στηλιτευτικὸ Λόγο*: ἡ εἰκονικὴ χρεωκοπία τοῦ Κοραῆ, γράφει ὁ Κοιμητᾶς, στάθηκε ἀφορμὴ, παρὰ τὰ μέσα ποὺ ἔβαλαν οἱ φίλοι του, νὰ μὴ γίνει ποτὲ δεκτὸς ἀπὸ τὶς φιλολογικὰς ἐταιρίες τοῦ Παρισίου (ἐννοεῖ τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν Ἀκαδημία): «τοσοῦτον εἶναι ἄτιμον παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι τὸ χρεωκοπεῖν! Οὕτω καὶ ὁ αἰρεσιάρχης χρεωκοπήσας, κατερρύπωνεν ἑαυτὸν με τὸν βορβορῶδη ρῦπον τῆς ἀτιμίας!»³.

Ξέρουμε σήμερα καὶ πρέπει νὰ τὸ ἤξεραν καὶ πολλοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης πόσο λίγη σχέση με τὴν πραγματικότητα εἶχαν οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοί. Αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε, δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸν ψευδῶνυμο συγγραφέα τοῦ φυλλάδιου ποὺ ἐπιγράφεται *Τράγου Κατάρρησις*⁴ νὰ γράψῃ γιὰ τὸν Κοραῆ πὼς εἶναι «ἀναιδὴς σφετεριστῆς

1. δ.π.π., σ. 280.

2. Ἀπὸ τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, στὴν εἰσαγωγὴ του στὰ *Δοκίμια* τοῦ Δ. Καταρτζῆ, Ἄθ. 1974, ιζ'.

3. *Λόγος στηλιτευτικὸς*, δ.π.π., σ. 280.

4. Βλ. *Ἡ «Τράγου Κατάρρησις»*, κείμενο σχολιασμένο ἀπὸ τὸν Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἄθ. 1955 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν "Ερανον εἰς Ἄθ. Κοραῆ"]. Ὁ Κοραῆς

τῶν ξένων ποιημάτων» καὶ ὅτι «ἐγνωρίσθη δι' ἣν αἰτίαν ἐκ τῆς γῆς πατρίδος ἐξωρίσθη»¹. Ὅπως δὲν ἐμπόδισε, τὸν ἴδιο χρόνο, 1817, τὸν Ἰγνάτιο Σκαλιώρα νὰ δημοσιέψῃ, ἀνώνυμα, στὴ Λευψία, μιὰν *Ἐπιστολὴ τῆς νέας φιλοσοφίας στηλιτευτικῆς*, τὸ βιαιότερο λιβέλλο ποὺ γνωρίζουμε νὰ γράφτηκε ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, ὅπου τὰ σχετικά με τὴν ἐμπορικὴ ἀποτυχία τοῦ ὀλλανδέζικου πραγματευτῆ², κατάλληλα διασκευασμένα, βρίζουν τὴ θέση τους: «ὁ Κοραῆς, ὁ φιλόλογος λέγω ἐκείνος σοφιστῆς, ὅστις χρόνος ἀρκετοῦς εἰς τὴν ὀλλάνδαν ἐστάθη πραγματευτῆς καὶ κατ' εὐτυχίαν του δι' ἧς οἶδεν αὐτὸς αἰτίας ἐχρεωκόπησεν, μὴ ἔχων ἄλλην καταφυγὴν, οὔτε πόρον ζωῆς, ἀλλ' οὐδ' εἰς τὴν πατρίδα του νὰ ἐπιστρέψῃ, καθὼς καὶ εἰς τὴν ὀλλάνδαν νὰ ἀπομείνῃ τολμῶν διὰ τὸν φόβον τῶν δανειστῶν καταφεύγει εἰς τὰ παρίσια, καὶ οὕτως ἀφίνει τὸν ἐμπολαῖον ἐρμῆν ὡς ἀνωφελῆ καὶ ἀκερδῆ, καὶ ἐναγκαλιζέται τὸν λόγιον ὡς ἐπωφελῆ καὶ ἐπικερδῆ, κηρυχθεὶς ἔξωφα αὐτοσχέδιος φιλόσοφος, ὁ ἕως τότε χαμένος καὶ κεχυμμένος χρεωκόπος ἔμπορος, ἀνακατατώνων πλέον οὐχὶ τὰ παλαιὰ ἐμπορικὰ κατὰστιχα, ἀλλὰ τὰ νέα, τὰ φιλοσοφικὰ διατάττων ὅμως καὶ ταῦτα, καθὼς καὶ ἐκεῖνα»³. Σὲ ἄλλο σημεῖο τὸν ἀποκαλεῖ κλέφτη: «ἐκλεψεν πρῶτον μὲν τὰ ἐμπορικὰ χρήματα [στὴν Ὀλλανδία], ἔπειτα δὲ τὰ κοινὰ τὰ ἑλληνικὰ καὶ τρίτον τὰς λέξεις τοῦ Δαρβάρειος καὶ τὰς ἐνοίας τοῦ Μοισιδοκάκος καὶ ἄλλων πολλῶν τῆς Εὐρώπης φιλολόγων»⁴. Μέσα στοῦ κείμενο οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ οἱ σαρκασμοὶ ἀφθονοῦν: «ἀδιδάντροπος πραγματευτῆς χρεωκόπος»⁵, «ἀμαθὴς καὶ παλαιὸς καταστιχάρης πραγματευτῆς»⁶, «παλαιὸς πραγματευτῆς, καὶ μάλιστα ὀλλανδέζικος»⁷ κλπ. Συνδυασμένοι με τὶς διαβολὰς αὐτὲς γιὰ τὸ "Αμστερνταμ παρουσιάζονται οἱ ὑπαινιγμοὶ καὶ οἱ κατηγορίες ὅτι ὁ Κοραῆς θησάρισε ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις του καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸν «ἀνέντιμο» τρόπο με τὸν ὁποῖο διαχειρίστηκε τὰ χρήματα ποὺ διάθεσαν οἱ Ζωσιμάδες γιὰ τὴν ἐκδοσις τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης».

Ξέρουμε βέβαια, τώρα, πὼς οἱ κατηγορίες αὐτὲς δὲν εὐσταθοῦν

θεορούσε πὼς συγγραφέας τοῦ λιβέλλου αὐτοῦ εἶταν ὁ ἴδιος ὁ Κοδριακῆς (βλ. *Ἐπιστολαί*, ἐκδ. Ν. Δαμαλά, 1' Ἄθ. 1885, 628-629).

1. *Τράγου κατάρρησις*, δ.π.π., σ. 167.

2. *Ἐπιστολὴ τῆς νέας φιλοσοφίας στηλιτευτικῆς*, σ. 3-4.

3. σ. 24.

4. σ. 18.

5. σ. 23.

6. σ. 19.

καί, όπως σημειώσα ήδη, πρέπει να τὸ ἤξεραν καὶ πολλοὶ ἀπὸ τῶν συγχρόνων καὶ πάντως ὀρισμένοι, ἂν ὄχι ὅλοι, ἀπὸ ἐκείνους πού τις ἐξαπόλυσαν: οὔτε ἐκλεψε λεπτὰ ὁ Κοραῆς στὸ "Αμστερνταμ, οὔτε πῆγε στὸ Παρίσι γιὰ νὰ σπαταλήσει τὰ κλεμμένα σὲ ἀκολασίες, οὔτε εἶχε λόγους νὰ φοβᾶται νὰ γυρίσει στὴν πατρίδα του, οὔτε ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ Πανεπιστήμιο γιὰ τὴ τάχα εἶχαν γίνει γνωστὲς οἱ ἀτιμίες του.

Μιὰ πῶς παραδοσιακὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας θὰ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ νὰ ἐπιχειρήσει νὰ ἐπαληθεύσει ἢ νὰ ἀνατρέψει, μίαν πρὸς μίαν, τὴς κατηγορίες αὐτὲς γιὰ νὰ φτάσει στὴν «ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια» καὶ θὰ σταματοῦσε ἐκεῖ. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ, στενά, τὴ βιογραφία τοῦ Κοραῆ, μιὰ ζήτηση αὐτοῦ τοῦ εἶδους θὰ εἶχε, βέβαια, τὴ χρησιμότητά της. "Ὅμως γιὰ τὸ σύγχρονο ἱστορικὸ τῶν κοινωνικῶν συμπεριφορῶν, πού χάρη στὴ (νεογέννητη) ἱστορία τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν, χάρη στὴν κοινωνικὴ ψυχολογία καὶ, κυρίως, χάρη στὴ μαρξιστικὴ θεωρία τῆς ἰδεολογίας, ἀρχίζει νὰ καταλαβαίνει πὸς ἐκείνο πού ἐνδιαφέρει, γιὰτὶ ἔχει οὐσιαστικὴ σημασία, δὲν εἶναι μόνον, καὶ δὲν εἶναι τόσο, ἂν κάτι συνέβη πραγματικά, ὅσο οἱ παραστάσεις (καὶ κυρίως: οἱ παραμορφωτικὲς παραστάσεις) πού ἔχουν τὰ συλλογικὰ σώματα καὶ οἱ κοινωνικὲς ὁμάδες, γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ γιὰ τὰ πράγματα, ἐκδηλώσεις σὰν αὐτὲς πού σχολιάζουμε ἐδῶ, ἀποκοτῶν μιὰν ἄλλη διάσταση.

Μέσα σὲ μιὰ τέτοια προοπτικὴ, ἡ παραποίηση, ἀπὸ τοὺς ἀντίπαλους τοῦ Κοραῆ, τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν τῆς οικονομικῆς του ἀποτυχίας στὸ "Αμστερνταμ δὲν ἀνάγεται, μόνον, στὸ χῶρο τῆς ἠθελημένης ψευδολογίας: ἐντάσσεται σὲ ἓνα εὐρύτερο σύστημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐκφράζονται καὶ στὸ ὁποῖο ἀποτυπώνονται πῶς σύνθετες λειτουργίες πού ἐπιτελοῦνται στὸ ἐπίπεδο τῶν συλλογικῶν νοοτροπιῶν καὶ τῶν συλλογικῶν συμπεριφορῶν.

Ἐκείνο πού κυρίως ἐνόησε καὶ ἀνησύχησε τὴς συντηρητικὲς καὶ τὴς ἀντιδραστικὲς ὁμάδες τῆς ἐλληνικῆς προεπαναστατικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ὀρμητικὴ ἐξόρμηση τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἰδίως τῆς πῶς ριζοσπαστικῆς τάσης του πού, στὸν ἀρχόμενον 19ο αἰῶνα, ἐνσαρκώνει ὁ Κοραῆς, εἶταν ἡ ἐπιδίωξη τῆς ὀλικῆς ἀνατροπῆς τῶν παραδομένων πού καὶ ὅταν δὲν διακηρῦσσονταν ἀνοιχτά, πάλι διαφαίνονταν καθαρὰ πίσω ἀπὸ τὴς ἐνέργειες τῶν νεωτερικῶν. Οἱ ξριδες πού ἀρχισαν ἀπὸ τὴ γραμματικὴ γιὰ νὰ περάσουν στὰ θέ-

ματα τῆς γλώσσας καὶ νὰ ἀναρθοῦν στὸ περιεχόμενο τῆς παιδείας καὶ τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, δὲν ἀργήσαν ν' ἀγγίξουν τὸν ὑψηλότερο ἀναβαθμὸ: τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ πρόβλημα πού ἤδη ἐλάνθανε στὰ προγενέστερα στάδια. "Ὅσο στοιχεῖο ὑπερβολῆς καὶ ἂν εἶχαν οἱ καταγγελίες γιὰ τὸ «κοραϊκὸν κόμμα» — ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Ἰακρίωνα σιναιτῆ — καὶ γιὰ τὸν ἡγέτη του, ὅτι δηλαδὴ οἱ πράξεις του θυμίζουσι «παραδείγματα [πού] ἀνεφάνησαν μόνον εἰς τοὺς δυστύχους χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Φραντζίας μεταξὺ τῶν ἀκεφάλων δημαγωγῶν τῆς ὀχλοκρατικῆς ἀναρχίας», πάντως ὁ Κοδρικᾶς εἶχε δίκαιο ὅταν ἔγραφε πὸς ὁ ἀγὼνας δὲν εἶταν μόνον γιὰ τὴς λέξεις καὶ γιὰ τὴ γλώσσα ἀλλὰ γιὰ τὴν «ἀναστατάσειν τῶν καθεστῶτων». Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς προσδιόρισε, τελικὰ, καὶ τὴν ὀξύτητα τῆς σύγκρουσης.

"Ὅμως ὁ ἀντίπαλος δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ κανονικὸς ἄνθρωπος. Ἐξω ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ καὶ ἀντίθετός του, ἔπρεπε νὰ εἶναι φορτισμένος, ἀπὸ τὴ βρεφικὴ του ἡλικία, μὲ ὅλες τὴς κακίες, μὲ ὅλες τὴς ἀταξίες — γνήσιο γέννημα τοῦ σατανᾶ. Ἡ εἰκόνα του δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐνταχθεῖ στὴ μανιχαϊκὴ διχοτομία πού συστηματικὰ καλλιέργησε ἡ ἐκκλησία καὶ πού υἱοθέτησαν, ὡς τὴς μέρες μας, ὅλοι οἱ δογματισμοί. Ὁ καλὸς μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι, πάντα, προικισμένος μὲ ὅλες τὴς ἀρετὲς ὁ κακὸς, ὅμως, φέρνει μέσα του ὅλες τὴς κακίες ἀπὸ τὴς ὁποῖες ὅσο καὶ ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι «τρεπτός», ὅπως λέει ὁ Σταμάτης, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαλλαγτεῖ. Ἔτσι, καὶ σὰν νὰ ὑπῆρχε ἓνας αὐτόματος καταμερισμὸς τῶν ρόλων, σὲ ὅλες τὴς σοβαρῆς ἰδεολογικῆς διαμάχης βρέθηκαν, πάντα, ἐκείνοι πού συμπλήρωσαν τὰ οὐσιαστικὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὸ μανιχαϊκὸ παραγέμισμα. Πρόσφεραν, ἔτσι, σ' ἓνα κοινὸν διαπαιδαγωγημένο ἐπὶ αἰῶνες μὲ αὐτὰ τὰ πρότυπα, ἐκείνα ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα πού τοῦ χρειάζονταν καὶ πού τοῦ ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ ἀγανακτήσει καὶ γιὰ νὰ ἐξεγερθεῖ ἐναντίον ὅσων ἐβγαίναν ἀπὸ τὸν κανόνα καὶ ζητοῦσαν νὰ ἀνατρέψουν καθιερωμένους ἰσορροπίες πού δὲν ἀντιστοιχοῦσαν, πιά, στὴς πραγματικότητες τοῦ καιροῦ τους. Οἱ κατηγορίες πού ἐκτοξεύθηκαν ἐναντίον τοῦ Κοραῆ ἐντάσσονται καὶ αὐτὲς, τελικὰ, στὰ πλαίσια μιᾶς ἀντίληψης αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Δὲν ξέρουμε τί ἀπήχηση εἶχαν αὐτὲς οἱ διαβολές. Ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς δὲν ἀντίδρασε παρὰ μόνον μιὰ φορὰ, καὶ αὐτὴ σὲ ἰδιωτικῶς

γράμμα, για την πιά ήπια από αυτές τις κατηγορίες¹. Ούτε των οπαδών του γνωρίζουμε καμιά διαμαρτυρία. Μόνο πολύ αργότερα, ο Κωνσταντίνος Κούμας, όταν στα 1832 βιογράφησε τον Κοραή, θεώρησε χρήσιμο να σημειώσει, σαν να ήθελε να απαντήσει σε κάποια πλανώμενη κατηγορία, πως στο "Αμστερνταμ ο Κοραής παρατήθηκε από την εμπορική επιχείρησή, «παρέδωκεν εις άλλον διάδοχόν του τιμώς τούς λογαριασμούς και επανήλθεν εις Σμύρνην»².

Το τέλος της περιπέτειας του Κοραή στο "Αμστερνταμ μάς διαφύγει. Το τελευταίο γράμμα του Σταμάτη Πέτρου είναι χρονολογημένο 7 'Οκτωβρίου 1774' είχε ήδη απολυθεί από την επιχείρησή του Κοραή. Του Κοραή το μοναδικό γνωστό γράμμα από την 'Ολλανδία είναι γραμμένο ένα μήνα νωρίτερα. 'Ο ίδιος θα μείνει άλλα τρία χρόνια στο "Αμστερνταμ, ως το χειμώνα του 1777/8, όποτε θα πάρει το δρόμο της επιστροφής για τη Σμύρνη. Για την περίοδο αυτή δε γνωρίζουμε απόλυτως τίποτε — εκτός από το ότι ο Κοραής εξακολουθεί, παρά τις άποτυχίες του 1774, να επαγγέλλεται τον έμπορο³. Χρήσιμο πάντως είναι να προσπαθήσουμε να δούμε τί απόγιναν οι δύο πρωταγωνιστές στα μεταγενέστερα χρόνια.

Του Σταμάτη την ύστερη ζωή δεν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε με ακρίβεια. Βέβαιο είναι, πάντως, πως μετά τη ρήξη του με τον Κοραή και την απόλυσή του από την εμπορική επιχείρηση, εγκαταστάθηκε για λογαριασμό του. όλα δείχνουν πως, αντίθετα απ' όσα έπιχαν στο παλιό του αφεντικό, ή δική του αυτόνομη εμπορική σταδιοδρομία ήταν επιτυχημένη.

Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς άνοιξε δική του επιχείρηση και με τί κεφάλαια: ούτε πότε κατάθεσε δική του πατέντα στο "Αμστερνταμ. Πάντως, τρία ή τέσσερα χρόνια μετά την απόλυσή του από τον Κοραή έχει δική του εταιρία: Stamati Petrou & Comp. Σταμάτης Πέτρου και Συντροφία. Στα έγγραφα της όλλανδικής 'Εταιρίας της

³Ο πραγματευτής «πρέπει να έχει πόθον να ρωτά τί γίνεται εις την πιάσαν, τί πουλούν, τί αγοράζουν»... (σελ. 11).

1. Βλ. *ιδώ*, σ. 83-84.

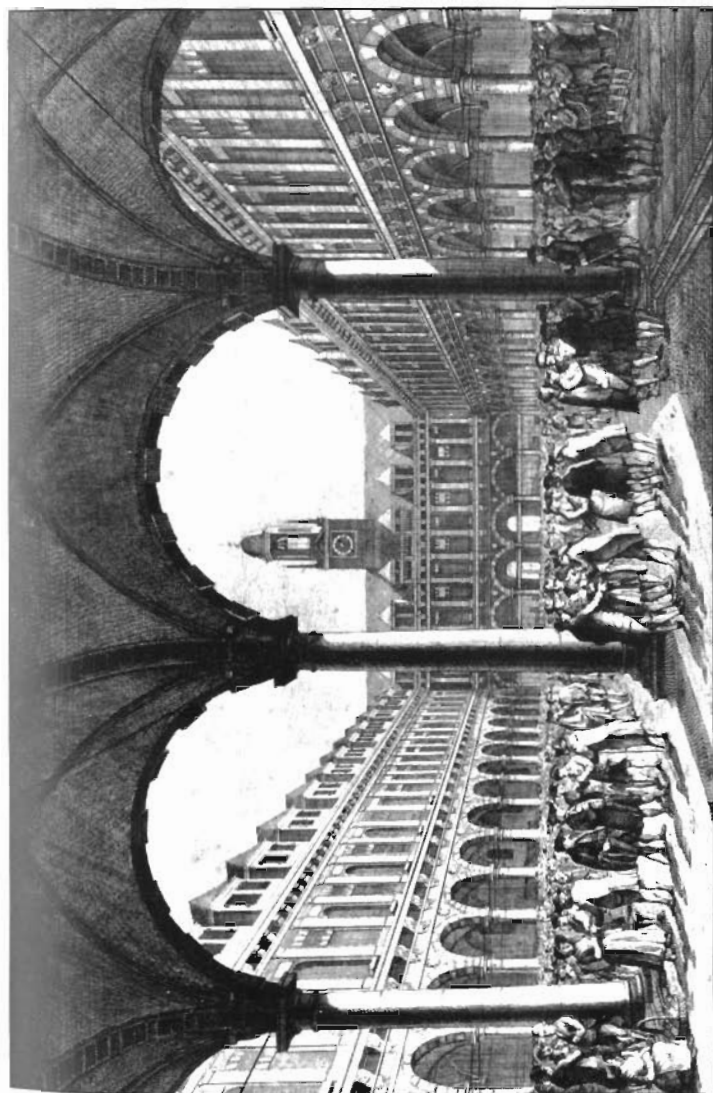
2. Κ. Κούμας, *Ίστορία των ανθρώπινων πράξεων*, ΙΒ' Βιέννη, 1832, 578.

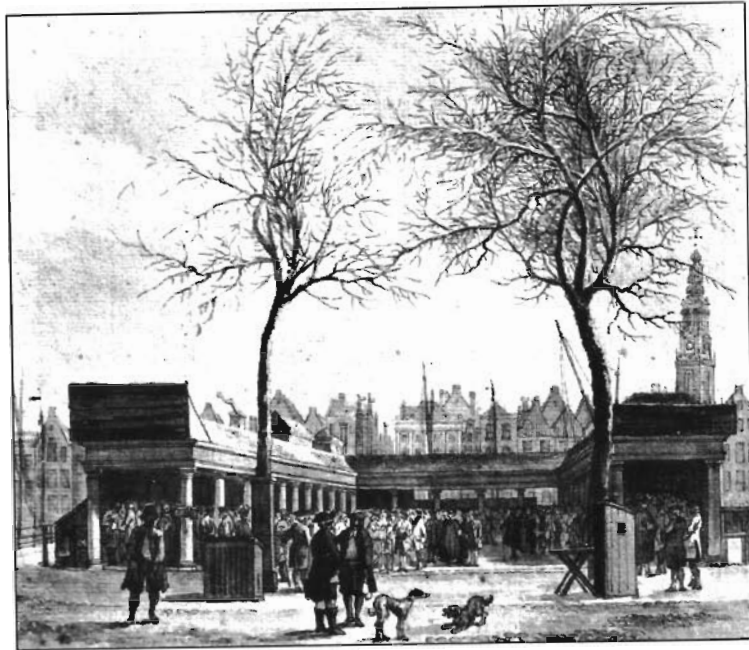
3. J. G. Nanninga, *δ.π.π.*, Δ1, σ. 220-221 (έγγραφο του 1775, όλλανδών εμπόρων που έμπορεύονται με τη Σμύρνη υπογράφει και ο D. Cogay en Comp). — Πληροφορούμαι ότι ο Β. Slot βρήκε και πρόκειται να δημοσιέψει ανέκδοτα γράμματα του Κοραή που αναφέρονται στην εμπορική του δραστηριότητα στην 'Ολλανδία.

Βύρσα - Bourse, μέγα κτίριον πλινθομαμάρινον με περιστύλιον και βασταζόμενον από 46 στύλους επιγεγραμμένον με τοσοτούς αριθμούς... (Ν. Παπαδόπουλος).

... και είναι ή μπούρσα κάθε μέρα τό μεσημέρι γεμάτη από 4 έως 5 χιλιάδες και βοΐζει δμιλάντας... και κάθε κολόνα γράφει τί πουλοΐνε και αγοράζουν εκεί... Οί Ρωμαίοι στέκουν στό Νο 10 τής κολόννας και οΐλοι όσοι πραγματεΐουν στην Έλλάδα... (Πρίγκος).

Οί τιμές τών πραγμάτων ἀναβαίνουν καί καταβαίνουν δέν στέκουν εἰς μίαν στάσιν... (σελ. 73).

Ἐνατολῆς ποὺ δημοσίεψε ὁ J. G. Nanninga¹ βρίσκουμε, ἀρκετὲς φορές, τὸ ὄνομα τοῦ Σταμάτη Πέτρου στὰ χρόνια 1778-1793. Ἔτσι τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1778 ἔνα ἔγγραφο, ὀλλανδῶν κυρίως, ἐμπόρων τοῦ Ἄμστερνταμ τὸ ὑπογράφει καὶ ὁ Stamati Petro en Comp.² Στὰ 1780, σὲ μιά φορτωτικὴ ἐμπορευμάτων ποὺ μεταφέρει ὁ καπετάνιος Jan Sijbrands μὲ τὸ καράβι του, τὸν «Ἅγιο Δημήτριον», ἀπὸ τῆ Σμύρνη στὸ Ἄμστερνταμ, ἀναγράφονται ἐμπορεύματα ἀξίας 14.300 φιορινιῶν ποὺ προορίζονται γιὰ τὸ Σταμάτη Πέτρο καὶ Σια³. Στὰ ἐπόμενα χρόνια βρίσκουμε τὴν ὑπογραφή τοῦ Σταμάτη σὲ δύο ὑπομνήματα ἐμπόρων τοῦ Ἄμστερνταμ καὶ τοῦ Ρότερνταμ: τὸ πρῶτον εἶναι τοῦ Σεπτέμβριον 1781⁴ καὶ τὸ δεύτερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 1793⁵ καὶ στὰ δύο ἡ ὑπογραφή εἶναι: Stamati Petro en Comp. Τέλος, δύο φορτωτικὲς τοῦ 1787 καὶ τοῦ 1793 μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὰ ἐμπορεύματα ποὺ παραλάμβανε ὁ Σταμάτης ἀπὸ τῆ Σμύρνη: τέλη Ὀκτωβρίου 1787 ὁ Γιώργης Καλόθετος καὶ Σια (Giorgio Calotaeto et Co) στέλλουν μὲ τὸ μπριγαντίνι Eenigheeden (πλοίαρχος ὁ P. J. Lerwig' προορισμός: Ὀστάνδη) δύο μπάλες μπαμπάκι στὸν Stamatio Pitro et Co.⁶ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ὁ δικὸς μας Σταμάτης. Στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ στὴ Σμύρνη, ὁ Σταμάτης στέλνει, στὰ 1793, ἐμπορεύματα ἀξίας 38.000 φιορινιῶν⁷.

Ἐδῶ σταματοῦν οἱ ἄμεσες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν δραστηριότητα τοῦ Σταμάτη. Τέλη Δεκεμβρίου τοῦ 1789 ὁ Σταμάτης ταξιδεῖ ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ στὴ Σμύρνη, μέσῳ Παρισίου ὅπου τυχαῖα συναντιέται μὲ τὸν Κοραή. Οἱ παλιοὶ καυγάδες ἔχουν φαίνεται ξεχαστεῖ· ὁ Κοραῆς τοῦ δίνει νὰ μεταφέρει ἕνα γράμμα στὸ φίλον του

1. J. G. Nanninga, "Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantischen Handel", τ. Δ1 καὶ Δ2, Χάγη 1964 καὶ 1966.

2. J. G. Nanninga, δ.π., Δ1, σ. 263-265. Τὸ ἔγγραφο ὑπογράφει ἄλλος ἕνας Ἕλληνας ἐμπορὸς τοῦ Ἄμστερνταμ, ὁ Στέφανος Ἡσαίας (Stephan d'Isay en Comp.).

3. J. G. Nanninga, δ.π., Δ2, σ. 1358.

4. J. G. Nanninga, δ.π., Δ1, σ. 324-326. Τὸ ἴδιο ὑπόμνημα ὑπογράφουν δύο ἀκόμα Ἕλληνες ἐμποροὶ: ὁ Στέφανος Ἡσαίας καὶ ὁ Δημήτριος Κουρμούλης.

5. J. G. Nanninga, δ.π., Δ1 σ. 517-519. Ὑπογράφουν καὶ οἱ Ἕλληνες ἐμποροὶ Στέφανος Ἡσαίας, Θωμάζακης καὶ Σια καὶ Ἀντώνης Κουρτοβίτης (Curtovitch).

6. J. G. Nanninga, δ.π., Δ2 σ. 1358.

7. J. G. Nanninga, δ.π., Δ2 σ. 1362.

Δημήτριο Λάτο, τὸν πρωτοψάλτη τῆς Σμύρνης· στὸ γράμμα κτὲν ὁ Κοραῆς σημειώνει: «ἠθὲς τὸ ἐσπέρας ἀπκντῶ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα τὸν κύριον Σταμάτην Πέτρου, ὅστις μὲ λέγει ὅτι ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ὀλλανδίαν καὶ ὑπάγει εἰς τὴν Σμύρνην. Πότε; Σήμερον. "Θθεν στοχάσου ἂν ἔχω καιρὸν νὰ σὲ γράψω»¹. Αὐτὴ ἄλλοστε εἶναι καὶ ἡ μόνη μνεία τοῦ Σταμάτη στὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ², ἂν ἐξαίρε-
σομε τὸ γράμμα τοῦ 1774 πρὸς τοὺς συνεταίρους του.

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ παραγιοῦ, τοῦ «δούλου» τοῦ ἐξελίσσεται σὲ εὐπορο ἔμπορο θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ συμπληρώσουμε ἱκανοποιη-
τικά μὲ μερικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Σταμάτη στὴν πατρίδα του, τὴν Πάτμο, ὅπου φαίνεται πὸς ἀποσύρθηκε κάποιε
στιγμῇ. Ἀπὸ τὸ "Αμστερνταμ θὰ πρέπει νὰ ἔφυγε, ὀριστικά, μετὰ
τὸ 1793 καὶ πρὶν τὸ 1800. Στὰ 1894 ὁ Θ. Βενετσάνος σημειώνει
πὸς σὲ δυὸ στίχια τῆς Πάτμου σώζονται «ἔπιπλα καὶ ἐλαιογερμημέ-
ναι εἰκόνας ἄπερ πρὸ ἐνὸς αἰῶνος μετέφερον ἐξ Ὀλλανδίας ἔμπορος
τις Πάτμος, τιτλοφορηθεὶς μετὰ τὴν εἰς τὴν πατρίδα του ἐπάνοδον
διὰ τὸν πλοῦτον του ἄρχων, καὶ τὰ ὅποια σώζονται ἐν ἀρίστη ὑπὸ
τῶν κληρονόμων αὐτοῦ καταστάσει. Εἶδομεν εἰς τὴν οἰκίαν ἐνὸς
τούτων, τοῦ κυρίου Παναγιώτη Λαδικοῦ, εἰκόνας καὶ ἐπιπλα ἐξέ-
χοντα, μετὰ τῶν ὁποίων διακρίνεται γραφεῖον εἰς σχῆμα κιβωτοῦ,
τοῦ ὁποίου τὰ πολύπλοκα συστατικά ἀδυνατοῦμεν νὰ περιγράψωμεν.
Ἀληθῶς θαυμάσιον. Μᾶς εἶπον ὅτι πενήτηντα χιλιάδες φράγκα
προσεφέρθησαν εἰς τοὺς κατόχους δι' ἐξαγοράν, καὶ τὸ ποσὸν αὐτὸ
ἐφάνη εἰς τοὺς ἰδιοκτήτας ἀνάξιον τοῦ περιφανοῦς κειμηλίου. Εἶδομεν
καὶ ἕτερον ὅμοιον, μικρότερον μὲν ἀλλ' ἐπίσης πολύτιμον εἰς τὴν οἰκίαν
τοῦ λογίου καὶ τὸν δικηγόρον μετερχομένου κυρ. Χαριλάου Γαλανοῦ.
Ταῦτα καὶ πολλὰ ἄλλα ὡς καὶ πλεῖσται καλῆς τέχνης εἰκόνας μετῆ-
χθησαν, ὡς μᾶς εἶπον, ἐναυθὰ ὑπὸ τοῦ ἐν λόγῳ εἰς Ὀλλανδίαν ἐμπό-
ρου ἄρχοντος Σταματίου Πέτρου»³. Στὰ χέρια τοῦ Χαρ. Γαλανοῦ
σώζονταν καὶ τὰ γράμματα τοῦ Σταμάτη πού δημοσιεύονται σ' αὐτὸ

1. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Α' Ἀθ. 1964, 120.

2. Ὁ Σταμάτης Πέτρος ἢ Πέτρος Σταμάτη πού εμφανίζεται στὴν ἑλλη-
λογαφία τοῦ Κοραῆ τῶν ἐτῶν 1803-1805 εἶναι διαφορετικὸ πρόσωπο ἢ τὸ
Σταμάτη τοῦ "Αμστερνταμ: εἶχε ἔρθει, στὰ 1803, ἀπὸ τῆ Μολδαβία στὸ Παρίσι
ἐκεῖ σπούδαζε μαθηματικά καὶ εἶχε καταγίνει μὲ τὴ μετάφραση τῶν διαλόγων
τοῦ Φωκίωνα τοῦ Mably· πβ. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία, ἐκδ. ΟΜΕΔ, Β'
Ἀθ. 1966, 96, 102, 127, 169 καὶ 278.

3. Θ. Βενετσάνος, «Ὁ Κοραῆς ὡς ἔμπορος», π. Παναθήναια 1911/2, 227.

τὸν τόμο.

Ἡ γρήγορη ἄνοδος τοῦ Σταμάτη στὴν κλίμακα τῆς κοινωνικῆς
ἱεραρχίας ἀποτελεῖ ἓνα καλὸ τεκμήριο γιὰ τὴν κινητικότητα τοῦ
χαρακτηρίζει τὴν ἑλληνικὴ προεπαναστατικὴ κοινωνία. Θὰ σημειώσω
ἀκόμα πὸς στὸν Κώδικα τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ "Αμστερνταμ
βρίσκουμε νὰ ἀναγράφεται, ἀπὸ τὰ 1798, ἓνας ἄλλος πάτιμος ἔμπορος,
πού ἔχει τὸ ἴδιο ἐπίθετο μὲ τὸ Σταμάτη: Βασίλειος Πέτρου. Εἶναι
παντρεμένος μὲ ντόπια, λουθηρανὴ γυναίκα, τὴν Αἰκατερίνη Μέρπουργ
καὶ στὸ ἀκατάστιχο τῶν βαπτιζομένων βρεφῶν τοῦ κώδικα ἀναγρά-
φονται οἱ βαφτίσεις ὀχτῶ παιδιῶν του ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ τρία πέθαναν
σὲ βρεφικὴ ἡλικία καὶ τὸ τέταρτο ὅταν εἶταν 15 ἐτῶν¹. Ὁ Βασίλειος
Πέτρου πρέπει νὰ εἶναι, βέβαια, συγγενὴς τοῦ Σταμάτη, ἴσως μᾶ-
λιστα καὶ ἀδερφός του, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὄνομα Πέτρος πού δίνει
σὲ δυὸ γιούς του. Κι εἶναι ἐνδεχόμενο πὸς ἓνα τουλάχιστο τμήμα
ἀπὸ τὴν πλοῦσια οἰκοσκευὴ πού εἶδε ὁ Θ. Βενετσάνος στὴν Πάτμο
νὰ προέρχεται ἀπὸ αὐτόν.

Πολυτελὴ ἐπιπλα, εἰκόνας καὶ κάδρα, λουθηρανὴ γυναίκα: ὅλα
αὐτὰ γιὰ τὰ ὅποια ὁ Σταμάτης γαρίνιζε καὶ μάχονταν τὸν Κοραῆ
στὸ "Αμστερνταμ, ἔρχεται τώρα ὁ ἴδιος κι ἡ οἰκογένειά του νὰ τὰ
δεχτοῦν καὶ νὰ τὰ χαροῦν. Ὁ Σταμάτης ἐξελίχθηκε ὅταν πλούτισε,
ὅταν ἀπὸ παραγιὸς ἔγινε ἔμπορος. Ἡ φτώχεια του εἶταν κι αὐτὴ
συντελεστής τῆς συντηρητικῆς στάσης του ἀπέναντι στὴ ζωῆ.

Αὐτὰ γιὰ τὸ Σταμάτη Πέτρου. Τοῦ Κοραῆ ὁ μεταγενέστερος
βίος εἶναι, ὅπως ξέρομε, πολὺ πῖο πλούσιος· πῖο καθοριστικός,
ἐπίσης, γιὰ τὴ ζωῆ τοῦ τόπου. Καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι ἡ θέση, ἐδῶ,
νὰ τὸν ἱστορήσουμε. Τὸν ἀπολογισμὸ πού ταίριαζε στὴ ζωῆ τοῦ
Κοραῆ, μιὰ ζωῆ ἀφιερωμένη ὀλόκληρη στὸν ἀγῶνα (γιὰ ἐλευθερία
καὶ φῶτα)², τὸν ἔχει κάνει, πολὺ πρόωιμα, ἓνας νέος ἑπτανήσιος,
ὁ Φραγκίσκος Πυλαρινός, ὅταν, στὶς 8 Ἀπριλίου 1833, πάνω ἀπὸ
τὸν τάφο τοῦ Κοραῆ ἐκφωνοῦσε τὸν ἐπικηδεῖο τοῦ χιῶτη σοφοῦ.

1. Άννα (βάπτ. 10 Ἀπρίλη 1798· θάνατος 24 Μαρτίου 1812)· Πέτρος
(βάπτ. 7 Νοεμβρ. 1799· θάνατος 14 Αὐγούστου 1801)· Μαρία (βάπτιση 6 Ἰούνη
1802)· Μανουῆλ (γέννηση 23 Αὐγ. 1803· θάνατος 11 Σεπτ. 1803)· Πέτρος
(γέν. 23 Δεκεμβρ. 1804)· Ἐλένη (γέν. 1 Ἰούλη 1809· θάνατος 20 Μαρτίου 1810)·
Στέφανος (γέν. 18 Μαρτίου 1811).

2. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Κοραῆ· βλ. Σύμμικτα Ἑλληνικά Α', Παρίσι
1831, 63.

“Όταν μιλά έχει περίπου τήν ηλικία πού είχε ό Κορκής όταν βρισκόταν στό “Άμστερνταμ. Ό λόγος του είναι σημαντικός κι επιπλέον είναι, νομίζω, άγνωστος:

«Έπροσπάθησες με όλα τά δυνατά φιλολογικά μέσα νά διασπείρως εις τούς κόλπους τής πατρίδος τήν φιλοσοφικήν άποστολήν του ΙΟ' αιώνος, τήν ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ λέγω ΙΣΟΤΗΤΑ και ΚΟΙΝΩΝΙΣΜΟΝ (...). Σὺ ώμίλουσες και έγγραφες τήν γλώσσαν (...) τών άληθινών παραστατών τής κοινωνικής τελειοποιήσεως (...). Σὺ εμπρός εις τούς οφθαλμούς εκείνων οι όποιοι έχουν νοῦν νά σε μελετήσουν, και καρδίαν νά αισθανθοῦν τήν διδαχήν σου, δέν είσαι ένας άπλός εκδότης τών παλαιών συγγραφέων μας, δέν μάς έπρομήθευσες μόνον δρθά κείμενα, δέν εζήτησες νά μορφώσης τόν νοῦν και νά πλάσης τήν καρδίαν τών Έλλήνων, με τήν μόνην φιλοσοφίαν τών ενδόξων προγόνων μας: αλλά ένας επαναστάτης κατά τήν θρησκείαν, φιλοσοφίαν και πολιτικήν, σχετικώς ως προς τήν Έλλάδα (...). Έκήρυξες τήν ανεξαρτησίαν του λογικου, τήν άληθινήν αρχήν και βάσιν τής φιλοσοφίας (...).” Εμβασες με κοντολογιά εις τήν κοινήν πατρίδα, όλα τά προοδευτικά σπέρματα τής άληθινής πολιτικής (...). Τοιούτος λοιπόν εστάθη, ω παρευρισκόμενοι! ο σεβάσιμος γέρον· άπόστολος τών δημοκρατικών δογμάτων του αιώνος του, και άναμορφωτής τής θρησκείας, φιλοσοφίας και πολιτικής ως προς ήμάς...»¹.

«Έλευθερία - Ίσότητα - Κοινωνισμός». Κοινωνισμός είναι: ή ελληνική άπόδοση του όρου σοσιαλισμός. “Έτσι, ο Φραγκίσκος Πυλαρινός συνδέει, στο πρόσωπο του Κοραή, τήν ώρα του θανάτου του, μιá μεγάλη ήρωική παράδοση πού εσβηγε, τήν παράδοση του νεοελληνικου διαφωτισμου, με μιá νέα μεγάλη πορεία πού άρχισε τότε και συνεχίζεται.

Καλύτερος επαινος δέν μπορούσε νά γίνει για έναν άνθρωπο πού σε όλη τή διάρκεια τής μακράς του ζωής φλεγόταν από τό πάθος τής έλευθερίας. Μιás έλευθερίας τής όποιás γεύτηκε τούς πρώτους καρπούς στο μεγάλο λιμάνι του “Άμστερνταμ μπρός στα δύσπιστα μάτια του Πέτρου Σταμάτη.

Α'

ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΑΜΑΤΗ ΠΕΤΡΟΥ

1772-1774

1. «Λόγος Έπιτάφιος ό όποιος εξεφωνήθη εις τήν θανά του Δ. Α. Κοραή, εις τούς 1833 Άπριλίου 8 Έ.ν. από τόν Φραγκίσκον Πυλαρινόν», π. «Le Polyglotte». Παρίσι 1833, φ. 2, σ. 4-8.